

Miroslav Krleža o Franji pl. Markoviću

DAVOR BALIĆ

Odsjek za filozofiju,

Filozofski fakultet Sveučilišta Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku,

dbalic@ffos.hr

UDK 821.163.42.09 Krleža, M.
82.0-05 Marković, F.
111.852(497.5)"18/19"

Izvorni znanstveni članak

Primljen: 12. 2. 2019.

Prihvaćen: 18. 4. 2019.

Sažetak

Hrvatski mislilac Miroslav Krleža (1893–1981) iznosio je prosudbe i o hrvatskom filozofu i književniku Franji pl. Markoviću (1845–1914). To je činio tijekom gotovo šezdeset i pet godina svojega života: prvi put 14. rujna 1916. godine u dnevničkim zapisima, a posljednji put 14. lipnja 1980. godine u razgovoru s novinarom te suradnikom Enesom Čengićem i s glumcem, pjesnikom te glazbenikom Radom Šerbedžijom. Krležine prosudbe o Markoviću moguće je sagledati iz triju perspektiva. Prva se odnosi na prosudbe o Markovićevim književnim djelima, druga na prosudbe o Markovićevu položaju i značenju u hrvatskoj književnosti, dakle na stavove o Markoviću kao književniku, a treća na prosudbe o Markovićevu filozofskom usmjerenju i o njegovu značenju u filozofiji, dakle na stavove o Markoviću kao filozofu.

Krleža se očitovao o četirima Markovićevim književnim djelima: o epu *Dom i svijet*, o epu *Kohan i Vlasta*, o drami *Karlo Drački* i o drami *Benko Bot*. Najbrojnije prosudbe iznio je o epu *Dom i svijet*. Najčešće ga je karakterizirao kao »romantičnu poemu« koja je već prilikom nastanka (1865) kasnila tridesetak, a prilikom objavljivanja (1883) čak pedesetak godina za europskim romantizmom. No, određivao ga je i kao djelo koje je Marković napisao po uzoru na ep *Pan Tadeusz* poljskog književnika Adama Mickiewicza. Te stavove Krleža je iznio u dnevničkim zapisima (1918), u eseju »O Kranjčevičevoj lirici« (1931), u predgovoru mapi crteža *Podravski motivi* slikara Krste Hegeđušića (1933) i u marginalijama koje je izdiktirao za *Enciklopediju Jugoslavije* uz tekst o obilježjima hrvatske književnosti od 1840-ih do 1900-ih godina (oko 1960). Ali, tvrdio je i to da je *Dom i svijet* »naše gotovo jedino romantično epsko djelo« (»O Kranjčevičevoj lirici«, 1931), zatim da »spada među najzanimljivija djela« hrvatske književnosti 19. stoljeća i da taj »pjesnički debut Franje Markovića spada među najviše domete njegova dara« (marginalije o obilježjima hrvatske književnosti od 1840-ih do 1900-ih godina, oko 1960). Osim toga, u marginalijama koje je 1957. ili

1958. godine izrekao za *Enciklopediju Jugoslavije* uz tekst o osobitostima hrvatskoga epskog pjesništva 19. i 20. stoljeća, naglasio je da Marković u epu *Dom i svijet*, kao i u epu *Kohan i Vlasta* (1868), »oponira tendencijama germanizacije.« Zapažanja o Markovićevim dramama *Karlo Drački* (1872) i *Benko Bot* (1872) Krleža je pak izložio u dnevničkim zapisima od 14. rujna 1916. godine. Tom je prilikom najprije konstatirao da drame austrijskog književnika Franza Grillparzera i drama *Bánk Bán*, koju je 1815. godine objavio mađarski književnik József Katona, a u kojima prevladavaju mitološke i povijesne teme, nisu utjecale na političke prilike koje su bile aktualne tijekom prve polovice 19. stoljeća, nakon čega je poručio da utjecaj na hrvatske političke prilike koje su prevladavale tijekom druge polovice 19. stoljeća nisu imala ni Markovićevo tematiziranje događaja iz hrvatske prošlosti: »Ni Franje Markovića Benko Bot ili Karlo Drački nijesu ni za dlaku pametniji«.

Krleža je zauzimao stavove i o Markovićevu položaju u hrvatskoj književnosti, zbog čega je moguće izdvojiti njegove stavove o Markoviću kao književniku. Prve iskaze takve naravi zabilježio je u članku »Illustrissimus dominus Battorych« (1924), u kojem je bio uvjeren da brojni hrvatski književnici, pa tako i »sveučilišni profesor presvetli g. Franjo pl. Marković predsednik akademije«, ne bi »značili ni ono što prividno znače, da im se ugled književnika nije leskao u sjaju prazne i glupe građanske časti.« Prosudbe o Markoviću kao književniku, posebice dramatičaru, Krleža je iznio i 12. travnja 1928. godine u Osijeku uoči čitanja drame *U agoniji*. Tada je rekao da je »kao gimnazijalac«, a onda i kao »dvadesetgodišnji početnik«, mislio da bi umješno i uspješno pisanje drama mogao naučiti »od nekog majstora«, pri čemu je, a »po našoj književno-historijskoj šemi«, kao jednoga od njih spomenuo i Markovića, pa zaključio da Marković spada među one hrvatske dramatičare od kojih »ne može nitko naučiti ništa, pak ni jedan gimnazijalac početnik.« To bi i mogao biti jedan od razloga zbog kojih je u članku »O našem dramskom répertoireu« (1948) zastupao stav da Marković spada među one hrvatske dramatičare koji su »scenski mrtvi«. Međutim, u eseju »O Kranjčevićevoj lirici« (1931) priznaje da je Marković uvelike doprinio oblikovanju i razvoju hrvatskog romantizma: Franju Markovića i Augusta Šenou smatrao je »najmarkantnijim imenima« jedne od etapa koje su u hrvatskoj književnosti obilježile taj književni pravac.

Prvi iskazi koje je Krleža donio o filozofskoj dimenziji Markovićeve opusa odnosili su se na Markovićevo istraživanje hrvatske filozofske baštine. Krleža ih je podastro 1950. godine u konceptnoj i konačnoj inačici rukopisa »Filipović Vladimir o Marku Maruliću«. Pritom je bio suglasan sa spoznajama koje je Marković u svojem nastupnom rektorskom govoru iz 1881. godine izrekao o obilježjima opusa hrvatskog ranorenesansnog filozofa Jurja Dragišića, posebice o prisutnosti bogumilske sastavnice u Dragišićevu opusu. U objema inačicama rukopisa »Filipović Vladimir o Marku Maruliću« Krleža je napomenuo da u Dragišićevu filozofskom učenju »postoji bogumilska komponenta«.

Osim toga, Krleža se izjasnio i o Markovićevu filozofskom usmjerenju. To je učinio u marginalijama izdiktiranima 1957. ili 1958. godine za *Enciklopediju Leksikografskog zavoda* uz tekst o njemačkom filozofu, pedagogu i psihologu Johannu Friedrichu Herbartu. Autora tog teksta najprije je obavijestio da su herbartovci »fatalno

djelovali na našu katedarsku filozofiju i to ne samo na Franju Markovića«, a onda mu poručio da bi »estetici Franje Markovića« svakako trebalo »posvetiti veću pažnju, da se vidi u čemu je stvar.« Naposljetku, prosudbe o Markoviću kao filozofu Krleža je izložio i 14. lipnja 1980. godine. Tada je razgovarao s Čengićem i Šerbedžijom, kojima je rekao da je *Benko Bot* bila drama »Franje Markovića, čuvenog estetičara i profesora koji je još od 1874. predavao filozofiju na Sveučilištu u Zagrebu«.

Dakle, Krleža je iznio brojne prosudbe o naravi Markovićeve stvaralaštva. Osim istraživača hrvatske filozofske baštine Zlatka Posavca, dosadašnji istraživači Krležina i Markovićeve opusa tome uopće nisu pridavali pozornost. Međutim, Posavac je uputio tek na četiri Krležine prosudbe o Markoviću, zbog čega se može zaključiti da tim prosudbama nije pridao pozornost koju bi valjalo smatrati primjerenom. Iz ovoga članka, naime, proizlazi da je Krležinih prosudaba o Markoviću bilo devetnaest, a proizlazi i to da su te prosudbe prisutne u čak petnaest bibliografskih jedinica Krležina opusa, što zorno dokumentira prilog »Bibliografske jedinice koje sadrže prosudbe Miroslava Krleže o Franji Markoviću«, koji je sastavni dio ovoga članka.

Ključne riječi: Miroslav Krleža, Franjo pl. Marković, Johann Friedrich Herbart, herbartovci; hrvatska književna baština, hrvatska filozofska baština, hrvatska pedagoška baština; književnost, filozofija, estetika, pedagogija

1. Uvod

Opus filozofa i književnika Franje Markovića (1845–1914) dosad je zakupljao pozornost brojnih autora. Interes za prikazivanjem ili ocjenjivanjem pojedinih sastavnica tog opusa iskazivali su već Markovićeви suvremenici. Tijekom Markovićeve života objavljene su i dvije opširne studije o njegovu književnom stvaralaštvu. Ona koju je napisao povjesničar i književnik Vjekoslav Klaić (1849–1928) otisnuta je tijekom 1884. godine u trima dijelovima u *Viencu*, a ona koju je napisao povjesničar književnosti Branko Vodnik (Branko Drechsler, 1879–1926) objavljena je tijekom 1906. godine u dvama dijelovima u *Savremeniku*, ljetopisu Društva hrvatskih književnika. Klaić je zabilježio da se Markovićevo književno stvaralaštvo »iztiče ne samo osobito živom fantazijom i kriepkom dikcijom, nego i dubljinom misli, kakom se riedko koji pjesnik može podičiti«,¹ dok je Vodnik istaknuo da je Marković »dignuo našu istoričku dramu prvi u visinu savršene tragedije visokog stila«, što je »njegovo trajno značenje u istoriji naše poezije«, ali i priopćio da je Marković u estetičko-kritičkim studijama »potpuno pristao uz formalistički estetički princip«.²

¹ V.[jekoslav] Klaić, »Dr. Franjo Marković. [III.]«, *Vienac. Zabavi i pouci* 16 (Zagreb, 1884), br. 38 (20. rujna 1884), pp. 608a–611b, na pp. 610b–611a.

² Branko Vodnik, »Franjo Marković. Studija [II.]«, *Savremenik: ljetopis Društva hrvatskih književnika* 1/3 (Zagreb, 1906), pp. 161–178, na pp. 177b i 178b.

Nedugo nakon Markovićeve smrti objavljene su dvije monografije koje su o Markovićevu životu i stvaralaštvu napisali učitelj Ljuboje Dlustuš (1850–1921) i književnik Krsto Pavletić (1865–1919). Dlustuš je, doduše najprije u članku iz 1914. godine, a onda i u monografiji iz 1915. godine, naglasio da je Marković »svome narodu krčio pute do upoznavanja istine«, da je bio »veliki hrvatski pjesnik« te »naš narodni filozof i estetičar«,³ dok je Pavletić zapisao da je Marković bio »veliki pjesnik« i »veliki naučenjak«, čije je »svijetlo uma <...> rasvjetljivalo obzorje hrvatske znanosti i umjetnosti.«⁴

Na obilježja Markovićeve stvaralaštva, i to još za njegova života, usredotočio se novinar i književnik Milan Grlović (1852–1915) u *Albumu zaslužnih Hrvata XIX. stoljeća*, na što su se u djelima srodne naravi objavljenima nakon Markovićeve smrti usredotočili i, primjerice, književnik, leksikograf te bibliotekar Velimir Deželić St. (1864–1941) u biografskom leksikonu *Znameniti i zaslužni Hrvati* otisnutom 1925. godine, zatim povjesničar književnosti Ivo Frangeš (1920–2003) u šestom svesku *Enciklopedije Jugoslavije* objelodanjenom 1965. godine i povjesničar književnosti Nedjeljko Mihanović u studiji objavljenoj 1970. godine u ediciji *Pet stoljeća hrvatske književnosti*. Grlović je poručio da »kao pjesnik i kao estetičar spada dr. Marković među prve hrvatske pisce«.⁵ Deželić je procijenio da je Markovićev ep *Kohan i Vlasta*, koji je objavljen 1868. godine, »najslavnije pjesničko djelo svojega doba«, pa nadodao da je Markovićevo »najveće« filozofsko djelo »‘Razvoj i sustav općene estetike’ (1902)«, kojem je djelu, ispravljam Deželića, točan naslov *Razvoj i sustav obćenite estetike* i koje je otisnuto 1903. godine, nakon čega je zaključio da je Marković »kao filozof, a naročito kao estetičar«, bio herbartovac, ali da je »Herbartov formalizam originalnim shvaćanjem priuudio.«⁶ Za

³ Lj.[uboje] D.[lustuš], »Dr. Franjo pl. Marković.«, *Hrvatska obrana* 13 (Osijek, 1914), br. 223 (19. rujna 1914), pp. 2–3, na p. 2a. Isto vidi i u: Ljuboje Dlustuš, *Dr. Franjo Marković. Njegov život i rad* (Osijek: Klub hrvatskih književnika u Osijeku, 1915), p. 5.

⁴ Krsto Pavletić, *Život i pjesnička djela Franje Markovića* (Zagreb: Matica hrvatska, 1917), pp. 226 i 231.

⁵ Milan Grlović, »Franjo Marković«, u: Milan Grlović (sakupio, popunio i napisao), *Album zaslužnih Hrvata XIX. stoljeća. Sto i pedeset životopisa, slika i vlastoručnih podpisa*, slike crtao Stjepan Kovačević (Zagreb: Naklada i tisak Matičevog litografskog zavoda u Zagrebu, 1898–1900). Stranice u *Albumu* nisu paginirane. Markovićev životopis, njegova slika i potpis otisnuti su na trima listovima (*folia*). Životopis se nalazi na licu (*recto*) te naličju (*verso*) prvog lista i na licu drugog lista. Slika i potpis nalaze se na licu trećeg lista. Citirani iskaz nalazi se u drugom stupcu lica drugoga lista.

⁶ V.[elimir] D.[eželić], natuknica »Marković pl. Franjo dr.«, u: [Emilij Laszowski (urednik)], *Znameniti i zaslužni Hrvati te pomena vrijedna lica u hrvatskoj povijesti od 925-1925*, sa pregledom povijesti Hrvatske, Bosne i Istre, hrvatske književnosti i razvitka hrvatskog jezika, te hrv.[atskih] vladara, hercega, banova i biskupa, kao uvodom. Sa 9 zasebnih slika, te 421. slikom u tekstu (Zagreb: Odbor za izdanje knjige »Znameniti i zaslužni Hrvati 925-1925.«, [1925]), p. 175b.

razliku od Grlovića i Deželića, Frangeš i Mihanović ukazali su i na nedostatke u Markovićevu književnom stvaralaštvu. Frangeš je konstatirao da je Markovićevo pjesništvo obilježavao »hladan, formalno dotjeran izraz«, da je bilo »bez umjetničkog nadahnuća« i da je pokazalo »čitav niz svojih slabosti, a tek neke formalno-estetske vrijednosti i pozitivne strane«,⁷ dok je Mihanović bio uvjeren da je Marković posjedovao »više duha nego mašte, više erudicije nego intuicije, a stvaralačku nadarenost potisnuo je težnjom da u sebi spoji profinjene osobine umjetnika i akribiju erudite.«⁸

Osim povjesničarā književnosti, književnikā i učiteljā, Markovićev opus analizirali su i istraživači hrvatske filozofske baštine. Od njih najprije izdvajam Alberta Bazalu (1877–1947), Markovićeva učenika i biografa, koji se u studiji »Filozofijski portret Franje Markovića« objavljenoj 1921. godine usmjerio na Markovićevo razumijevanje uloge filozofije, zatim na filozofe i filozofske pravce koji su utjecali na oblikovanje Markovićeve filozofske misli i na Markovićeva promišljanja o temama koje pripadaju sljedećim filozofskim disciplinama: logici, spoznajnoj teoriji, metafizici, esteticima, etici i filozofiji politike.⁹ Potom izdvajam Zlatka Posavca, koji je u svojim radovima uglavnom ukazivao na estetičku sastavnicu Markovićeva opusa. Naime, Posavac je, primjerice, u članku »Estetika u Hrvata do sredine 20. stoljeća«, koji je napisao još 1968. godine za zbornik *Hrvatska filozofija u prošlosti i sadašnjosti*, ali koji je uspio objaviti tek 1992. godine, naglasio da je Marković »za razvitak estetike u Hrvata neobično važna pojava«, i to usprkos tome što mu je »estetika u velikoj mjeri formalistička i u izvjesnoj retardaciji spram razvitka estetike u Europi«, jer je u djelu *Razvoj i sustav obćenite estetike* »po prvi put u narodnom jeziku esktenzivno i sustavno izveo jedan cjelovit estetički nazor.«¹⁰ U proširenoj inačici tog članka, koju je objavio čim ju je napisao, dakle 1968. godine, Posavac je te tvrdnje osnažio ovako: da Marković na »području hrvatske kulture nije učinio ništa drugo doli objavio prvi dio svoga glavnog estetičkog djela, historiju estetike (uza sve njezine nedostatke!), učinio bi mnogo i bio vrijedan posebne pažnje.«¹¹

⁷ I. [vo] Fš. [Frangeš], natuknica »[Marković] 8. Franjo«, u: *Enciklopedija Jugoslavije* 6 (Zagreb: Izdanje i naklada Jugoslavenskog leksikografskog zavoda, 1965), pp. 22b–23a, na p. 23a.

⁸ Nedjeljko Mihanović, [»Franjo Marković«], u: *Franjo Marković, Lavoslav Vukelić, Andrija Palmović, Rikard Jorgovanić: izabrana djela*, priredio Nedjeljko Mihanović, Pet stoljeća hrvatske književnosti 44 (Zagreb: Izdavačko poduzeće »Zora« – Matica hrvatska, 1970), pp. 7–24, na p. 24.

⁹ Albert Bazala, »Filozofijski portret Franje Markovića«, *Rad Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti*. Knjiga 224. Razreda historičko-filologičkoga i juridičko-filologičkoga. 98. (Zagreb: [Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti], 1921), pp. 221–312.

¹⁰ Zlatko Posavac, »Estetika u Hrvata do sredine 20. stoljeća«, u: Zlatko Posavac (priredio), *Hrvatska filozofija u prošlosti i sadašnjosti. Zbornik iz 1968. godine* (Zagreb: Hrvatsko filozofsko društvo, 1992), pp. 97–141, na pp. 128 i 129.

¹¹ Zlatko Posavac, »Estetika u Hrvata od prvih početaka do sredine XX stoljeća (II). Od

Od istraživača hrvatske filozofske baštine koji su analizirali Markovićev opus izdvajam i Srećka Kovača, koji je najčešće ukazivao na obilježja Markovićeve logike. Primjerice, u studiji iz 1992. godine u kojoj je, među ostalim, obradio i Markovićev rukopisni priručnik *Logika* pisan »konceom devetnaestoga stoljeća«, Kovač poručuje da je taj priručnik »prava riznica logičkoga (i ne samo logičkoga) nazivlja« te da istodobno pruža »dobar i širok uvid u samu tradicionalnu logiku, ali daje i početne elemente za pristup i prosudbu onoga razvoja koji je odveo matematičkoj logici.«¹² Naposljetku izdvajam Franju Zenka (1931–2017) i Ivana Čehoka, pri čemu upućujem na njihove tvrdnje objavljene 1995. godine u hrestomatiji *Novija hrvatska filozofija*. U njezinoj uvodnoj studiji Zenko se o Markoviću izjasnio kao o misliocu koji je 1881. godine u nastupnom rektorskom govoru inicirao istraživanje hrvatske filozofske baštine, zatim kao o »autoru prve sustavne estetike na hrvatskom jeziku« i kao o »stvaratelju hrvatske filozofske terminologije«,¹³ dok je Čehok, a u studiji koja je u toj hrestomatiji posvećena Markoviću, donio i tvrdnju da se od Markovićevih »objavljenih filozofskih djela« ističu *Razvoj i sustav obćenite estetike*¹⁴ te studija o Ruđeru Boškoviću,¹⁵ koja je djela Čehok 1995. godine odredio kao »jedina djela iz kojih je moguće protumačiti njegovo [Markovićevo] osnovno filozofsko stajalište.«¹⁶

Međutim, brojne prosudbe o obilježjima Markovićeve opusa iznio je i polihistor Miroslav Krleža (1893–1981). Jedini istraživač koji je, prema mojim spoznajama, dosad nastojao analizirati neke od tih prosudaba, a da ih je sagledavao isključivo iz perspektive Krležinih očitovanja o Markoviću, bio je Zlatko Posavac, koji je to učinio u natuknici posvećenoj Markoviću otisnutoj 1999. godine u drugom svesku enciklopedije *Krležijana*.¹⁷ Doduše, i neki

‘ilirizma’ do početka XX stoljeća«, *Kolo: časopis za kulturu i umjetnost*, nova serija 6 (126)/12 (Zagreb, 1968), pp. 503–525, na p. 522.

¹² Srećko Kovač, »Formalizam i realizam u logici. Franjo pl. Marković i Gjuro Arnold«, *Prilozi za istraživanje hrvatske filozofske baštine* 18 (Zagreb, 1992), pp. 141–182, na p. 162.

¹³ Franjo Zenko, »Novija hrvatska filozofija«, u: Franjo Zenko (priređivač sveska), *Novija hrvatska filozofija*. Hrestomatija filozofije, sv. 10 (Zagreb: Školska knjiga, 1995), pp. 7–30, na p. 8.

¹⁴ Franjo pl. Marković, *Razvoj i sustav obćenite estetike*. Sa crteži u tekstu i 5 slika u prilogu. (U Zagrebu: Nakladom Kr.[aljevske] hrv.[atsko]-slav.[onsko]-dalm.[atinske] zemaljske vlade, 1903).

¹⁵ Franjo Marković, »Filosofijski rad Rugjera Josipa Boškovića.«, čitao u skupnoj sjednici jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti dne 14. veljače 1887., *Rad Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti*. Knjiga 87., 88., 90. (Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, 1887–1888), pp. 543–716.

¹⁶ Ivan Čehok, »Franjo Marković«, u: Zenko (priređivač sveska), *Novija hrvatska filozofija*, pp. 31–45, na p. 32.

¹⁷ Z.[latko] Pc. [Posavac], natuknica »Marković, Franjo«, u: *Krležijana* 2, glavni urednik Velimir Visković (Zagreb: Leksikografski zavod *Miroslav Krleža*, 1999), pp. 16b–17a.

drugi istraživači Krležina ili Markovićeve opusa, od kojih su najbrojniji bili povjesničari hrvatske književnosti, također su upućivali na pojedine Krležine tvrdnje u kojima je bio spomenut Marković. No, pritom su redovito izdvajali one tvrdnje u kojima je Krleža uz Markovića naveo i brojne druge autore, najčešće hrvatske književnike. Osim toga, redovito su tumačili, primjerice, razloge, kontekst ili posljedice tih Krležinih tvrdnji, a ne njegove stavove o nekom od imenovanih autora, pa tako ni o Markoviću, zbog čega te istraživače Krležina ili Markovićeve opusa ne treba poimati ili tretirati kao one koji su analizirali Krležine prosudbe o Markoviću. Primjerice, povjesničar hrvatske književnosti Miroslav Šicel (1926–2011) je u članku »Neki problemi hrvatske drame devetnaestog stoljeća« objavljenom 1974. godine prenio Krležine iskaze iz predavanja održanog 12. travnja 1928. godine u Osijeku uoči javnog čitanja drame *U agoniji*, a onda i iz eseja »O našem dramskom répertoireu« (1948), u kojima je Krleža promišljao i o obilježjima hrvatskog dramskog stvaralaštva 19. stoljeća te izdvojio, i to u istoj rečenici, nekolicinu dramatičara: u osječkom predavanju Dimitriju Demetra, Franju Markovića, Antu Tresića Pavičića, Eugena Kumičića, Milivoja Dežmana i Stjepana Miletića, a u eseju »O našem dramskom répertoireu« Matiju Bana, Jovana Subotića, Dimitriju Demetra, Ivana Kukuljevića, Stjepana Miletića, Eugena Kumičića i Franju Markovića.¹⁸ Premda je prilikom citiranja Krležinih stavova citirao i dio rečenice u kojem su navedeni i ti dramatičari, Šicel se nije usmjerio ni na jednoga od njih, već na ono što je dosad »pisano o hrvatskoj dramskoj književnosti 19. stoljeća«, na temelju čega je zaključio da se u »našoj književnoj kritici« nakon Krleže nije ništa promijenilo »kad je riječ o općoj ocjeni vrijednosti dramske književnosti 19. stoljeća.«¹⁹ Inače, dotične Krležine iskaze na istovjetan je način 'obradio'

¹⁸ Miroslav Šicel, »Neki problemi hrvatske drame devetnaestog stoljeća«, referat održan na znanstvenom skupu *Dani Hvarskog kazališta*, Hvar, svibnja 1974., *Mogućnosti* 21/8 (Split, 1974), pp. 837–843, na p. 837.

Usp. Miroslav Krleža, [»Uvod prije čitanja drame 'U agoniji' u Osijeku 12. travnja 1928. godine«], pp. 200–204, u: Miroslav Krleža, »O svemu«, pp. 197–211, u: Miroslav Krleža, *Moj obračun s njima* (Zagreb: Naklada piščeva, 1932), na p. 200; Miroslav Krleža, »O našem dramskom répertoireu: povodom 400 godišnjice Držićeve 'Tirene'«, *Djelo: časopis za politička, ekonomska i kulturna pitanja* 1/1 (Zagreb, 1948), pp. 34–40, na p. 40a.

¹⁹ Šicel, »Neki problemi hrvatske drame devetnaestog stoljeća«, pp. 837–838: »Opće je poznata činjenica da najveći dao [treba: dio] onoga što je dosad pisano o hrvatskoj dramskoj književnosti 19. stoljeća ima karakter općih ili sintetičkih napisa s manje-više paušalnim ocjenama vrijednosti toga stvaralaštva. Od Miroslava Krleže i njegova poznatog govora osječkim gimnazijalcima 1928, u kojemu je jasno naglasio kako od Demetra, Markovića, Tresića, Miletića i drugih '(...) ne može nitko naučiti ništa, pa ni jedan gimnazijalac početnik', i novih varijacija te teze što ih je Krleža nastavio dvadesetak godina kasnije u radu 'O našem dramskom repertoaru'. ('Djelo', br. 1, 1948. Zagreb), kada je ustvrdio kako su '(...) Nesumnjivo (su) scenski mrtvi:

i povjesničar Ivan Peklić u monografiji *Život i djelo Franje Markovića* objavljenoj 2014. godine,²⁰ koju je geograf Dragutin Feletar prepoznao kao knjigu koja je »valorizirala veliko pedagoško i društveno djelo jednog od najvećih hrvatskih pedagoga Franje Markovića, te na okup stavila njegov životopis i njegovo djelo.«²¹

Jedini istraživač koji je, ponavljam, dosad nastojao analizirati neke od Krležinih prosudaba o Markoviću, bio je Zlatko Posavac. Ali, njegov tekst, nažalost, obilježavaju barem dva vrlo ozbiljna nedostatka: Posavac je uputio samo na četiri Krležine prosudbe o Markoviću, koje je donio iz tek triju Krležinih tekstova; Posavac je iznio pretpostavke o Krležinim prosudbama Markovićeve opusa, koje bi zatim neosnovano pripisivao Krleži. Naime, Krleža nije priopćio, kako proizlazi iz Posavčeva teksta, tek četiri prosudbe o Markoviću, nego barem, o čemu u ovom članku svjedoči prilog »Bibliografske jedinice koje sadrže prosudbe Miroslava Krleže o Franji Markoviću«, njih devetnaest, koje se nalaze u čak petnaest bibliografskih jedinica Krležina opusa, a ne tek u, kako proizlazi iz Posavčeva teksta, njima trima. Što se pak tiče tvrdnje da je Posavac u svojem tekstu pretpostavljao Krležine prosudbe o Markoviću koje bi potom pripisivao Krleži, nju dokazuje sljedeći primjer: nakon što je ustvrdio da se Krleža o hrvatskoj estetici 19. stoljeća »više puta paušalno izrazio negativno«, Posavac je poručio da se može »pretpostaviti« da je Krleža takav stav imao i o »Markovićevoj glavnom djelu«, pa sljedeću rečenicu započeo ovako: »Međutim, suprotno Krleži Markovićevoj estetiku novija istraživanja prosuđuju kao djelo koje ima određenu vrijednost.«²²

Dakle, iz ovog uvoda proizlazi, među ostalim, da je Zlatko Posavac jedini istraživač koji se dosad poduhvatio analiziranja Krležinih prosudaba o Marko-

Ban, Subotić, Demeter, Kukuljević, Miletić, Kumičić, Franjo Marković etc.', <...> od tih, dakle, decidiranih stavova Krležinih do dana današnjega nije se, zapravo, ništa u našoj književnoj kritici promijenilo kad je riječ o općoj ocjeni vrijednosti dramske književnosti 19. stoljeća.«

²⁰ Ivan Peklić, *Život i djelo Franje Markovića* (Zagreb: Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti; Križevci: Zavod za znanstveno-istraživački i umjetnički rad [Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti] Koprivničko-križevačke županije u Križevcima, 2014), pp. 191–192.

²¹ Dragutin Feletar, »Ivan Peklić, Život i djelo Franje Markovića, Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Zavod u Križevcima, 2014., 420 str.«, *Podravina: časopis za multidisciplinarna istraživanja* 14/2 (Koprivnica, 2015), broj 28, pp. 194–195, na p. 194.

²² Pc. [Posavac], natuknica »Marković, Franjo«, pp. 16b–17a: »Kako se K.[rleža] i o hrvatskoj estetici XIX. st. više puta paušalno izrazio negativno, smatrajući je u eseju *O pojavi Jana Panonija* (*Vjesnik*, 28. X. 1955) zajedno s hrvatskom književnom poviješću XIX. st. 'reakcionarnom', pretpostaviti je da na isti način misli o Markovićevoj glavnom djelu. Međutim, suprotno Krleži Markovićevoj estetiku novija istraživanja prosuđuju kao djelo koje ima određenu vrijednost upravo u pogledu teorijski konzekventno izvedena sustava popraćena s vrlo korektno pisanom poviješću estetike.«

viću. No, Posavac je uputio tek na nekoliko tih prosudaba, točnije na njih četiri od sveukupno devetnaest, zbog čega njegov tekst ne pruža mjerodavan uvid u Krležine prosudbe o Markoviću. Inače, Krleža je prosudbe o Markoviću i njegovu opusu podastirao tijekom gotovo šezdeset i pet godina svojega življenja: prvi put u dvadeset i četvrtoj godini u dnevničkim zapisima od 14. rujna 1916. godine, a posljednji put u osamdeset i sedmoj godini u razgovoru koji je 14. lipnja 1980. godine vodio s novinarom, publicistom te svojim suradnikom Enesom Čengićem (1926–1994) i s glumcem, pjesnikom te glazbenikom Radom Šerbedžijom. Osim u dnevničkim zapisima i razgovorima, iskaze o Markoviću izložio je još i u esejima, u marginalijama, u jednom putopisu i u jednom predavanju. Krležine prosudbe o Markoviću pritom je moguće sagledati iz triju perspektiva. Jedna od njih odnosi se na Krležine stavove o Markovićevim književnim djelima, druga na stavove o Markovićevu položaju i značenju u hrvatskoj književnosti, dakle o Markoviću kao književniku, a treća na stavove o Markovićevu usmjerenju i značenju u filozofiji, dakle o Markoviću kao filozofu. Pridržavajući se tih triju perspektiva, u nastavku članka izložit ću sadržaj i kontekst prosudaba koje je Krleža u svojem opusu iznio o Markoviću, na temelju čega ću donijeti zaključak o naravi tih prosudaba.

2. Krležine prosudbe o Markovićevim književnim djelima

U Krležinu opusu nalaze se iskazi o četirima Markovićevim književnim djelima: o epu *Dom i svijet*, o epu *Kohan i Vlasta*, o drami *Karlo Drački* i o drami *Benko Bot*. Najbrojnije iskaze Krleža je iznio o *Domu i svijetu*, pri čemu je prve od njih donio u dnevničkim zapisima iz 1918. godine. Tom prilikom promišljao je i o utjecajima europske književnosti na hrvatsku književnost, pa tako zabilježio i rečenicu u kojoj je spomenuo *Dom i svijet*:

»Mickiewicz, Pan Tadeusz i Markovićev *Dom i svijet*, to je paralela sa byronizmom kod nas.«²³

Ep *Pan Tadeusz*, koji je poljski književnik Adam Mickiewicz (1798–1855) objelodanio 1834. godine i ep *Dom i svijet*, koji je Marković napisao 1865. godine, a objavio 1883. godine, Krleža je, znači, razumijevao kao djela koja su nastala pod utjecajem byronizma. Naime, engleski pjesnik George Gordon Byron (1788–1824) svojim je djelima, kako ističe književnik i književni povjesničar Luko Paljetak, »postao stjegonošom i rodonačelnikom« velike i

²³ Miroslav Krleža, dnevnički zapisi: »Iza kulisa godine 1918«, pp. 282a–289b, u: Miroslav Krleža, »Iz davnih dana«, pp. 279–293, *Republika: mjesečnik za književnost i umjetnost* 23/7–8 (Zagreb, 1967), na p. 288b.

»brojne obitelji romantičara«, što je rezultiralo time da je, nastavlja Paljetak, »stvoren bajronizam i prototip romantičnoga junaka«, a koji junak, primjerice, »mora ljubiti slobodu i potajno u sebi patiti od krivnje«. ²⁴ Inače, o Byronovu utjecaju na Mickiewiczzevo pjesništvo Krleža je, i to također u dnevniku, pisao još 1916. godine, pri čemu je istaknuo sljedeće: »Byron je učitelj, on je naučio Mickiewiczza šta je poezija«. ²⁵ Pritom napominjem da je Byronov opus ostavio vrlo upečatljiv trag na mladoga Krležu. To je dokazala književnica i prevoditeljica Lucia Leman, koja je zaključila da iz Krležinih mladenačkih dnevničkih zapisa, posebice iz onih nastalih između 1916. i 1918. godine, proizlazi da Krleža »usvaja bajronsku metaperspektivu«, da Byron u tim Krležinim dnevničkim zapisima »ima najviši status« i da »mladi Krleža više od svega želi biti Byronovim nasljednikom u Hrvatskoj i na Balkanu.« ²⁶

Da su Byron, byronizam, a posebice Mickiewicz uvelike utjecali na Markovićevo književno stvaralaštvo, prije Krleže zamijetili su, primjerice, Vjekoslav Klaić, Branko Vodnik i Krsto Pavletić. Klaić je izvijestio da je pjesma »Sliepac«, koju je gimnazijalac Marković objavio 1860. godine, napisana »‘po Byronovoj školi’«, pa konstatirao da se Markovića kao studenta »silno dojimala poljska poezija«, a da je posebice »zavolio velikana Mickiewiczza« i da je »duboko uronio u djela njegova.« ²⁷ Vodnik je pak pripomenuo da je Marković svoj ep *Povratak pod hrvatskoga kralja*, koji je napisao 1871. godine, a otisnuo 1883. godine u zbirci *Iz mladih dana*, »radio pod utjecajem bajronizma« i da je baš u tom epu »najjasnije prikazana bajronovska ideja«, dok je »nadahnuće i ideju« za *Dom i svijet* crpio »iz poljačke poezije – u ‘Panu Tadeuszy’, epu Adama Mickiewiczza«. ²⁸

O Byronovu i Mickiewiczzevu utjecaju na Markovićevo stvaralaštvo pisao je i Krsto Pavletić. On je najprije priopćio da se Marković još kao »momče«

²⁴ Luko Paljetak, »Byronov život, djelo i vrijeme«, u: George Gordon Byron, *Childe Harold*, priredio i preveo [s engleskog] Luko Paljetak (Zagreb: Školska knjiga, 1978), pp. 5–14, na pp. 11 i 12.

²⁵ Miroslav Krleža, dnevnički zapisi: »17. V. 1916. Podnek«, pp. 377–398, u: Miroslav Krleža, »Zapisi iz godine tisućudevetstotinaišesnaeste«, pp. 359–422, *Nova misao: mesečni časopis* 1/9 (Beograd, 1953), na p. 380.

²⁶ Lucia Leman, »Između titanizma i pučkog igrokaza: dijalog Byrona i Krleže«, u: *Dani Hrvatskog kazališta [XLIII]: Pučko i popularno [I]* (Zagreb: Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti; Split: Književni krug, 2017), pp. 163–205, na pp. 165, 166 i 167.

²⁷ [Vjekoslav Klaić], »Dr. Franjo Marković. [I.]«, *Vienac. Zabavi i pouci* 16 (Zagreb, 1884), br. 21 (24. svibnja 1884), pp. 335a–337b, na p. 336b; [Vjekoslav Klaić], »Dr. Franjo Marković. (Nastavak.) [II.]«, *Vienac. Zabavi i pouci* 16 (Zagreb, 1884), br. 24 (14. lipnja 1884), pp. 384a–386b, na p. 384b.

²⁸ Branko Vodnik, »Franjo Marković. Studija [I.]«, *Savremenik: ljetopis Društva hrvatskih književnika* 1/2 (Zagreb, 1906), pp. 81–96, na pp. 81b, 94a i 96b.

uvelike bavio »čitanjem Byrona«, o čemu svjedoče stihovi pjesme »Noćno pitanje«, koju je gimnazijalac Marković objavio 1860. godine, zatim da je završetak drugog pjevanja ili drugog dijela *Doma i svijeta* napisao poput »epika Byrona«, potom da je »sadržaj 'Kohana i Vlaste' smišljen pod dojmom Byronove 'Abidske vjerenice'«, a da je Mickiewicz epom *Pan Tadeusz* »dublju brazdu izorao u Markovićevoj duši«, jer se Marković upravo »pod njegovim dojmom« odlučio na »pjevanje krasnog idilskog epa 'Dom i svijet'«. ²⁹

Naposljetku, i Marković je pisao o utjecaju Byrona i Mickiewicza na svoje stvaralaštvo, posebice na *Kohana i Vlastu*. U uvodu trećega izdanja tog epa razotkrio je da je ta »mladjahna fantazija« itekako bila »povodjena romantikom Byronovom i Mickiewiczevom«. ³⁰

O Markovićevu epu *Dom i svijet* Krleža se očitovao i u eseju »O Kranjčevićевой lirici«, koji je prvi put objavio 1931. godine. U njemu je poručio, kao što u drugom svesku *Krležijane* tumači povjesničar književnosti, književni kritičar i esejist Zoran Kravar (1948–2013), da među djelima hrvatske književnosti 19. stoljeća ima »mnogo slabih, estetički manje vrijednih«, ali i djela koja se mogu pozitivno ocijeniti, pri čemu je jednim od »dometa hrvatske književnosti« prepoznao Kranjčevićevu liriku. ³¹ Krleža je, naime, bio uvjeren da je hrvatsko književno stvaralaštvo tijekom sedamdesetih i osamdesetih godina 19. stoljeća bilo u »zakašnjenju za evropskom romantikom upravo pedeset godina«. ³² O tom razdoblju hrvatske književnosti zato je zapisao i sljedeće: »Kazala na uri našeg književnog tornja stajala su nepomično u znaku mračnog i zakutnog zakašnjenja.« ³³ Kao jednog od hrvatskih književnika koji je također napisao djelo u kojem prevladavaju obilježja romantizma, Krleža je izdvojio Markovića te njegov ep *Dom i svijet*, pri čemu je izrekao sljedeću tvrdnju:

»Trideset godina poslije Baudelaireove knjige, kada je borba s romantikom uopće, <...> već davno bila likvidirana, kod nas je Franjo Marković štampao svoju romantičnu poemu 'Dom i svijet', pedeset godina poslije Mickiewiczevog 'Pan Tadeusza', naše gotovo jedino romantično epsko djelo.« ³⁴

²⁹ Pavlečić, *Život i pjesnička djela Franje Markovića*, pp. 15, 22, 32 i 48.

³⁰ Franjo Marković, »Uvod poviestni.«, u: Franjo Marković, *Kohan i Vlasta. Epska pjesan*, treće ispravljeno izdanje s uvodom povjesnim. (Zagreb: Nakladom Sveučilišne knjižare Franje Suppana /R.[obert] F.[erdinand] Auer/, 1901), pp. III–XXIII, na p. III.

³¹ Zo.[ran] Kr.[avar], natuknica »'O Kranjčevićевой lirici'«, u: *Krležijana 2*, pp. 116b–117a, na p. 116b.

³² M.[iroslav] Krleža, »O Kranjčevićевой lirici«, *Hrvatska revija 4/3* (Zagreb, 1931), pp. 137–158, na p. 137.

³³ Krleža, »O Kranjčevićевой lirici«, p. 140.

³⁴ *Ibid.*, pp. 143–144.

Nedvojbeno je, dakle, da je Krleža *Dom i svijet* razumijevao kao »romantičnu poemu« koju u usporedbi s onodobnim tendencijama u europskoj književnosti treba smatrati zakašnjelom, jer je nastala onda kada je, kako kaže, »borba s romantikom« bila već davno »likvidirana«. Ali, iz te njegove prosudbe ne slijedi da je taj ep ocijenio slabim, kako je Krležinu rečenicu protumačio Posavac u svojoj natuknici o Markoviću za *Krležijanu*.³⁵ Štoviše, Krleža je *Dom i svijet* ocijenio kao »naše gotovo jedino romantično epsko djelo«. Pritom je dao do znanja da je Marković taj ep napisao po uzoru na Mickiewiczev ep *Pan Tadeusz*. Time se priključio Klaiću, Vodniku i Pavletiću, koji su prije njega također zapazili da je Markoviću predložak pri pisanju *Doma i svijeta* bio ep *Pan Tadeusz*. Inače, Klaić, Vodnik i Pavletić nisu bili jedini autori koji su prije Krleže pisali o utjecaju epa *Pan Tadeusz* na ep *Dom i svijet*. Ovom prilikom izdvajam još i književnika te političara Milana Ogrizovića (1877–1923), koji je 1923. godine u uvodu drugoga izdanja *Doma i svijeta* uočio da se »tragovi« epa *Pan Tadeusz* »dosta opažaju u [Markovićevu] mladenačkom ‘Domu i svijetu’, naročito na kompoziciji, na opisima i apostrofima».³⁶

U eseju »O Kranjčevićovoj lirici« Krleža je Markovićev *Dom i svijet* spomenuo i nakon stava da su političke i društvene okolnosti presudno utjecale na sudbinu brojnih hrvatskih stvaralaca koji su djelovali tijekom 19. i u prvoj polovici 20. stoljeća. Osim na Kranjčevića, koji je umro u četrdeset i četvrtoj godini, te okolnosti su na brojne talentirane hrvatske umjetnike utjecale tako što je njihov život završavao prerano ili tragično, što su bili, piše Krleža, »simptomi stanja u kome se kod nas radi, piše i slika.«³⁷ Kao književnike koje bi se također moglo svrstati među one koji su prerano prekinuli svoj književni rad, Krleža je izdvojio Ivana Mažuranića (1814–1890), Petra Preradovića (1818–1872) i Franju Markovića:

»Mažuranić je napisao jednu jedinu pjesmu, Preradović je prestao da piše u

³⁵ Pc. [Posavac], natuknica »Marković, Franjo«, p. 16b: »Spominje [Krležu u eseju »O Kranjčevićovoj lirici«] Markovićev spjev *Dom i svijet* kao romantični ep, držeći općenito hrvatsku romantiku i 'poeziju' tog epa slabom i zakašnjelom.«

³⁶ Milan Ogrizović, »Uvod«, u: Franjo Marković, *Dom i svijet. Idilska pjesan*, drugo izdanje. Uvod i komentar napisao Dr. Milan Ogrizović (Zagreb: Matica hrvatska, 1923), pp. 3–26, na p. 4.

³⁷ Krleža, »O Kranjčevićovoj lirici«, p. 155: »Vraz i Lisinski umrli su mladi od sušice i gladovanja, Felbinger je umro kao prošnjak u ubožnici. Karas se je utopio sâm od očaja, Luka Botić i Andrija Palmović umrli su sasvim mladi, a Kovačić je poludio u tridesetitrećoj godini. Nekoliko mjeseci prije Kranjčevićeve smrti ustrijelio se u Parizu Račić, a poslije Kranjčevićeve smrti poludili su Harambašić, Donadini, Čerina i Vidrić. Smrt Polićeva u Barceloni, Kraljevićeva sušica, smrt mladića Steinera, Šimića, Plančića, rana Matoševa pogibija, sve su to samo simptomi stanja u kome se kod nas radi, piše i slika.«

tridesettećoj godini, a Markovićev 'Dom i Svijet' napisan je u prvom zamahu mladosti.«³⁸

Kada sagledamo tvrdnje koje se u ovoj rečenici odnose na Markovića i na njegov ep *Dom i svijet*, jasno je da je Krleža bio upućen u Markovićevo književno stvaralaštvo. Iz tih tvrdnji proizlazi da je znao da je Marković *Dom i svijet* napisao 1865. godine kao dvadesetogodišnjak ili u »prvom zamahu mladosti«. Isto tako, znao je da ga je objavio tek 1883. godine, što je u eseju »O Kranjčevićevoj lirici« otkrio onda kada je, podsjećam, naglasio da je Marković *Dom i svijet* »stampao« pedeset godina poslije epa *Pan Tadeusz*, koji je Mickiewicz objavio 1834. godine. Najzad, znao je da Marković poslije 1883. godine nije otisnuo nijedan književni rad, zbog čega je i smatrao da je njegovo književno stvaralaštvo završilo prerano, jer je zbirku *Iz mladih dana* objavodanio u trideset i devetoj godini života.

Inače, na razloge zbog kojih je Marković *Dom i svijet* otisnuo čak osamnaest godina nakon što ga je napisao, dosad je, prema mojim spoznajama, najpotpunije razjasnio Pavao Pavličić. Taj teoretičar književnosti prepoznao je dva razloga koji su bili presudni za to da taj ep čitaocima u ruke nije dospio 1865. godine. Prvi od njih bio je politički, jer je u epu prisutna, tvrdi Pavličić, »protunjemačka crta«, što je Abelu Lukšiću (1826–1901), koji je kao urednik časopisa *Glasonoša* otklonio Markovićevu ponudu o objavljivanju epa, »moglo biti nezgodno u atmosferi sredine šezdesetih godina, kad se pripremaju austro-ugarska i ugarsko-hrvatska nagodba«. ³⁹ Drugi je razlog puno važniji, a nastao je, tvrdi Pavličić, upravo zbog Markovića, jer je već na početku njegova književnog stvaralaštva došlo do »sukoba između onoga prema čemu ga je vodio njegov literarni temperament i onoga u što je kao društveno biće i odgovoran član zajednice vjerovao«, dakle došlo je do, piše Pavličić, »sukoba između srca i uma«, pri čemu je, a »brzo nakon *Doma i svijeta* – možda već u *Kohanu i Vlasti* – um prevladao nad srcem«, pa je Marković »postao svjestan kako u *Domu i svijetu* nije uspio odaslati jasnu poruku, jer je realizam prevladao nad idealizmom«, zbog čega je taj ep i objavio u zbirci *Iz mladih dana*, u kojoj se, zaključuje Pavličić, »već na koricama upozorava kako pisac iza svega toga više ne stoji sasvim.«⁴⁰ Na tu osobinu u Markovićevu književnom stvaralaštvu ukazali su

³⁸ Ibid.

³⁹ Pavao Pavličić, »Jedno čitanje *Doma i svijeta*«, u: Dean Duda, Vinka Glunčić-Bužančić, Boris Senker, Mirko Tomasović (urednici), *Komparativna povijest hrvatske književnosti*. Zbornik radova I. (XIX. stoljeće) sa znanstvenog skupa održanog 28. i 29. rujna 1998. godine u Splitu (Split: Književni krug, 1999), pp. 108–132, na p. 109.

⁴⁰ Pavličić, »Jedno čitanje *Doma i svijeta*«, pp. 128–129, 130 i 131.

još Vodnik⁴¹ i Frangeš, koji je zapisao sljedeću upečatljivu rečenicu: »Književni talenat Markovićeve sapela je teoretska misao koja ga je zarana zaokupila.«⁴²

Stavove o Markovićevu epu *Dom i svijet* Krleža je izložio i 1933. godine u predgovoru *Podravskim motivima*, mapi crteža slikara Krste Hegedušića (1901–1975). U njemu je ponudio, kao što zamjećuje Posavac, »vlastite estetičke poglede«, ali i uputio na »malobrojne pozitivne primjere« u hrvatskoj književnosti, pri čemu je, pojašnjava Posavac, mislio na Antu Starčevića (1823–1896), Silvija Strahimira Kranjčevića (1865–1908) i Antuna Gustava Matoša (1873–1914).⁴³ Krleža je, naime, bio uvjeren da »monumentalnih pothvata naše slikarstvo devetnaestoga stoljeća, s našom književnošću zajedno, nije dalo.«⁴⁴ Kada je analizirao hrvatsku književnost 19. stoljeća, napomenuo je da je Kranjčević bio »prvo ozbiljno književno stvaralačko ime«, a obilježja hrvatske književnosti 19. stoljeća sintetizirao je u rečenici koja sadrži i promišljanja o Markoviću te o njegovu *Domu i svijetu*:

»I u našoj književnosti devetnaestoga stoljeća razmak između stvarnosti i naših umjetničkih objektivacija upravo je tako drastičan kao i fiksiran: dva Mickiewiczeva soneta u prijevodu Stanka Vraza, Mickiewiczeva Litva od Franje Markovića s tridesetgodišnjim zakašnjenjem, i pseudoromantične šeme Šenoe i Kumičića na onoj dubokoj i mračnoj podlozi što sam imao čast da je u svojoj pjesmi o hrvatskoj krčmi krstim simbolom panonskoga blata.«⁴⁵

Da je Krleža smatrao da »Mickiewiczeva Litva« odjekuje upravo u Markovićevu *Domu i svijetu*, nedvojbeno potvrđuje sadržaj kasnijih Krležinih inačica predgovora Hegedušićevim crtežima. Rečenicu koju sam preuzeo iz prve inačice predgovora otisnute 1933. godine, Krleža je u inačici iz 1963. godine dopunio upravo na mjestu koje se tiče Markovića: »Mickiewiczeva Litva u 'Domu i svijetu' od Franje Markovića sa tridesetgodišnjim zakašnjenjem.«⁴⁶

⁴¹ Branko Vodnik, »Franjo Marković. Studija [II.]«, *Savremenik: ljetopis Društva hrvatskih književnika* 1/3 (Zagreb, 1906), pp. 161–178, na p. 174b: »Između Markovića naučnjaka i pjesnika postoji veoma malo srodnosti: naučnjak je ubijao pjesnika, proza poeziju, trijezni um razbujalu fantaziju.«

⁴² Ivo Frangeš, »Realizam«, u: Milorad Živančević i Ivo Frangeš, *Povijest hrvatske književnosti* 4. Ilirizam. Realizam (Zagreb: Sveučilišna naklada Liber – Izdavačko knjižarsko poduzeće Mladost, 1975), pp. 219–488, na p. 359.

⁴³ Z.[latko] Pc. [Posavac], natuknica »Predgovor 'Podravskim motivima' Krste Hegedušića«, u: *Krležijana* 2, pp. 230a–231a, na p. 230a i 230b.

⁴⁴ M.[iroslav] K.[rleža], [»Predgovor *Podravskim motivima* Krste Hegedušića«], u: Krsto Hegedušić, *Podravski motivi*, 34 crteža. S predgovorom Miroslava Krleže (Zagreb: Minerva, 1933), pp. 3–24, na p. 18.

⁴⁵ K.[rleža], [»Predgovor *Podravskim motivima* Krste Hegedušića«], p. 18.

⁴⁶ Miroslav Krleža, »Predgovor 'Podravskim motivima' Krste Hegedušića«, u: Miroslav Krleža, *Eseji. Knjiga treća*, Sabrana djela Miroslava Krleže, svezak dvadeseti (Zagreb: Zora, 1963), pp. 295–339, na p. 328.

Dakle, u predgovoru *Podravskim motivima* Krleža je ponovo konstatirao da je Marković *Dom i svijet* napisao sa »zakašnjenjem«, misleći pritom i na zakašnjenje hrvatske književnosti za europskom. To zakašnjenje je u slučaju *Doma i svijeta* odredio kao tridesetogodišnje, čime je mislio na godinu nastanka (1865), a ne objavljivanja (1883) toga Markovićeve epa. Kada je pak zapisao da je u *Domu i svijetu* zastupljena »Mickiewiczzeva Litva«, aludirao je na potpuni naslov Mickiewiczzeva epa *Pan Tadeusz czyli Ostatni zajazd na Litwie*, ali i ponovio da je Marković svoj ep napisao po uzoru na Mickiewiczev.

Ocjene o Markovićevu *Domu i svijetu* Krleža je iznio i u leksikografskim marginalijama. Naime, od 1950. godine Krleža se kao utemeljitelj i direktor Leksikografskog zavoda Federativne Narodne Republike Jugoslavije usredotočio na pokretanje *Enciklopedije Jugoslavije*. Cilj mu je bio da u ediciji takve naravi i pod takvim naslovom bude obuhvaćena, kako ističe književni kritičar Velimir Visković, »sva relevantna građa o prošlosti i suvremenosti naših naroda«. ⁴⁷ Realizacija projekta trajala je od 1955. do 1971. godine, u kojem je razdoblju objelodanjeno osam svezaka prvoga izdanja *Enciklopedije Jugoslavije*. Krleža je bio glavni urednik i glavni redaktor edicije, koji je autore upozoravao na manjkavosti ili na pogreške u njihovim tekstovima. Tako su nastale Krležine leksikografske marginalije (*marginalia lexicographica*) ili, kako ih se još naziva, primjedbe, kritičke opaske, pripombe ili remarci, koje je Krleža, kao što izvještava novinar i leksikograf Josip Šentija, »gotovo svakoga dana, godinama, diktirao tipkačici«. ⁴⁸ Pritom je nerijetko bio, kako pak izvještava leksikograf, književnik i kritičar Saša Vereš (1928–1992), »nesmiljen prema suradnicima koji su preopširni, neprecizni, raspričani i neuhvatljivi«. ⁴⁹ To dokazuju, primjerice, primjedbe koje je Krleža oko 1955. godine upravio povjesničaru književnosti i prevoditelju Vinku Vitezici (1886–1974) uz tekst o dubrovačkom renesansnom pjesniku latinistu Damjanu Beneši (Damianus Benessius / Benessa, 1477–1539), nakon kojih je Vitezica uvelike izmijenio predloženu inačicu svojega teksta:

»Prije svega: pod prostorom naznačeno je kao da ovaj tekst ima 36 redaka. To je i sa crvenim znakom kao imprimirano. Međutim tekst nema 36 nego 28 redaka. To je prvo. Drugo, crvenom olovkom naznačeno je kao da je tekst u alfabetaru trebao da ima 25 redaka, znači autor je napisao 11 redaka više. Zašto? Radi se o imenu, koje po svoj prilici ulazi u Enciklopediju zato, jer to ime Ivo Vojnović

⁴⁷ Velimir Visković, »Enciklopedizam Miroslava Krleže«, *Radovi Leksikografskog zavoda »Miroslav Krleža«* 1 (Zagreb, 1991), pp. 133–150, na p. 134.

⁴⁸ Josip Šentija, »Iz Krležine baštine – Marginalije/primjedbe Miroslava Krleže uz tekstove za *Opću enciklopediju*, I. i III. izdanje [Predgovor]«, *Radovi Leksikografskoga zavoda Miroslav Krleža* 7 (Zagreb, 1998), pp. 11–21, na p. 11.

⁴⁹ Saša Vereš, »Krleža enciklopedist«, *Radovi Leksikografskog zavoda »Miroslav Krleža«* 1 (Zagreb, 1991), pp. 151–154, na p. 152.

patetično evocira u svojoj trilogiji kao važno historijsko ime. Međutim o čemu se radi? Čovjek je pisao ljubavne pjesme kao đak, i sve je ostalo u rukopisu, rukopisi među rukopisima koji nemaju nikakve vrijednosti pak je prema tome i 25 redaka određenih u alfabetaru bilo suviše. Ja sam sveo čitav tekst na 14 redaka, a pitanje da li i to treba da uđe?⁵⁰

U marginalijama koje je 1957. ili 1958. godine izdiktirao uz tekst za onaj dio natuknice »Ep i epska poezija« koji je prikazivao obilježja hrvatskoga epskog pjesništva 19. i 20. stoljeća, Krleža je iskazao upućenost u sadržaj Markovićevih epova *Dom i svijet* te *Kohan i Vlasta*. Tom je prilikom rekao da su tijekom 19. stoljeća u hrvatskom epskom pjesništvu bili prisutni »politički motivi protivu germanizatorskih i mađarizatorskih tendencija«, što je oprijmjerio sljedećim iskazom:

»Mihovil Pavlinović, u svom *Ognjišaru*, 1865, protestira protiv austrijske politike u Dalmaciji za vrijeme Narodnog preporoda, a slični motivi inspirišu i Franju Markovića, koji u svojim 'idiličkim' epima *Dom i svijet*, 1865 i *Kohanu i Vlasti*, 1868, oponira tendencijama germanizacije.«⁵¹

Da su u epovima *Dom i svijet* te *Kohan i Vlasta* zastupljeni motivi kojima Marković »oponira tendencijama germanizacije«, prije Krleže detektirali su,

⁵⁰ Miroslav Krleža, »Benesa, Damjan«, p. 67, u: [Domagoj Matizović, Sandra Gabrić Primorac i Vlaho Bogišić (priredili)], »Iz Krležine ostavštine. Marginalije. *Enciklopedija Jugoslavije*. Izbor«, pp. 7–510, *Kolo: časopis Matice hrvatske* 17/1 (Zagreb, 2007), na p. 67. U dnu impresuma stoji: »Redakcija ovoga broja zaključena 20. siječnja 2009.«

Nadalje u bilješkama: [Matizović, Gabrić Primorac i Bogišić priredili], »Iz Krležine ostavštine. Marginalije. *Enciklopedija Jugoslavije*. Izbor« (2009).

Vidi: V[in]ko Vi[tezić], natuknica »Beneša, 1. Damjan«, u: *Enciklopedija Jugoslavije* 1 (Zagreb: Izdanje i naklada Leksikografskog zavoda FNRJ, 1955), p. 434a–b:

»Beneša, 1. Damjan, latinski i grčki pjesnik (Dubrovnik, 1477–1539). Kapetan jedne dubrovačke tvrđave, član *Maloga vijeća*, član *Vijeća umoljenih*, knez republike tri puta. Pjesme su mu sačuvane u rukopisu, koji se nalazi u franjevačkom samostanu u Dubrovniku. U njemu su 3 knjige epigrama, nekoliko ekloga, satira, dvije knjige *Carminum lyricorum* i epski spjev *De morte Christi*, u stilu i duhu Jakova Bunića. Benešin rad ima izvjesnu kulturno-historijsku vrijednost po tome, što u stihovima govori o svojim suvremenicima, pjesnicima, Jakovu Buniću, Karlu Puciću i Iliji Crijeviću.

LIT.: J. *Dragišić*, *De natura coelestium spirituum*, Firenze 1499; N. *Gučetić*, *Dello stato delle repubbliche, Venezia 1591*, giornata 8; S. *Cerva*, *Bibliotheca Ragusina*, I (rukopis JA), str. 284–285; Fr. M. *Appendini*, *Notizie*, II, Dubrovnik 1803, str. 132–133; Gj. *Körbler*, *Iz mladih dana triju humanista Dubrovčana iz 15. vieka*, Rad JA, 1915, 206, str. 218–252.«

⁵¹ Miroslav Krleža, »Ep i epska poezija, u hrv. književnosti«, u: [Matizović, Gabrić Primorac i Bogišić priredili], »Iz Krležine ostavštine. Marginalije. *Enciklopedija Jugoslavije*. Izbor« (2009), pp. 195–196, na p. 196.

primjerice, Klaić⁵² i Vodnik.⁵³ No, na to su nakon Krleže upućivali i drugi istraživači Markovićeva opusa. Samo u posljednjih dvadesetak godina o tome su izriicali stavove, primjerice, Pavao Pavličić, koji je, ponavljam, napomenuo da je u *Domu i svijetu* prisutna »protunjemacka crta«, zatim povjesničarka književnosti Dunja Fališevac, koja je naznačila da je u *Kohanu i Vlasi* opjevan život »starih bodričkih Slavena« i njihova borba »protiv Nijemaca i germanizacije«⁵⁴ te češki prevoditelj i povjesničar književnosti Dušan Karpatský (1935–2017), koji je istaknuo da ep *Dom i svijet* nudi »sliku društvenoga stanja u doba Bachova apsolutizma«, a da ep *Kohan i Vlasta* govori o »životu polapskih Slavena i njihovu uzaludnomu otporu germanizaciji«.⁵⁵

Ocjenu da *Dom i svijet* te *Kohana i Vlastu* obilježavaju protivljenja »tendencijama germanizacije«, Krleža je inkorporirao u ono poglavlje koje je u natuknici »Ep i epska poezija« objavljenoj u *Enciklopediji Jugoslavije* prikazivalo osobitosti hrvatskoga epskog pjesništva 19. i 20. stoljeća.⁵⁶ Inače, prvi dio

⁵² [Vjekoslav Klaić], »Dr. Franjo Marković. (Nastavak.) [II.]«, *Vienac. Zabavi i pouci* 16 (Zagreb, 1884), br. 24 (14. lipnja 1884), pp. 384a–386b, na p. 386b: »Jest to [*Kohan i Vlasta*] romantička epska pjesma, razdijeljena u četiri pjevanja. U njoj je pjesnik živimi bojami nacrtao sve nevolje i biede Polabskih Slovjena, koje im bijaše podnositi od nemilih Niemaca, susjeda svojih, a i od domaćih izroda.«

⁵³ Branko Vodnik, »Franjo Marković. Studija [I.]«, *Savremenik: ljetopis Društva hrvatskih književnika* 1/2 (Zagreb, 1906), pp. 81–96, na p. 86a: »Na istoj istoričkoj podlozi upr'o je u 'Kohanu i Vlasi' i Marković svoj bijes protiv germanizacije Slavena u XIX. stoljeću, dok se u 'Domu i svijetu' s ovom mišlju nije skrivao iza kulisa istorije.«

⁵⁴ Dunja Fališevac, »Epika Franje Markovića. Između tradicije i inovacije«, *Kolo: časopis Matice hrvatske* 10/3 (Zagreb, 2000), pp. 48–65, na p. 52.

⁵⁵ Dušan Karpatský, »Hrvatsko pjesništvo kroz stoljeća«, prevela [s češkog] Dubravka Sesar, *Kolo: časopis Matice hrvatske* 18/3–4 (Zagreb, 2008), pp. 603–661, na p. 639.

Usp. Dušan Karpatský, »Charvátská poezie v průběhu staletí«, u: Dušan Karpatský (uspořádal), *Koráb korálový. Tisíc let charvátské poezie v díle stovky básníků* ([Praha]: Fori Prague, 2007), pp. 7–57, na pp. 37–38: »Romantické ideály obecně prosazoval básník, dramatik, kritik, filozof a politik Franjo Marković (1845–1914). Už ve svých 20 letech vytvořil idylický epos o třech zpěvech *Dom i svijet* (Domov a svět), obraz společenské situace za Bachova absolutismu v duchu Mickiewiczova *Pana Tadeáše* a Puškinova *Evžena Oněgina*, ale vydal jej až za dalších 20 let. Romantický epos ze života polabských Slovanů a jejich marném odporu proti germanizaci *Kohan i Vlasta* otiskl hned roku 1868. V té době psal také balady a romance a byl některými současníky považován za vůdčí básnický zjev epochy. Jeho poezie chtěla uskutečňovat takzvané věčné ideály krásy a dobroty, neboť pravý umělec se podrobuje 'nezvratným zákonům krasocitu'.«

⁵⁶ M.[arin] Fra.[ničević] i R.[edakcija], poglavlje »[Ep i epska poezija.] Hrvatska.«, pp. 254b–256a, u: natuknica »Ep i epska poezija.«, pp. 253b–256b, u: *Enciklopedija Jugoslavije* 3 (Zagreb: Izdanje i naklada Leksikografskog zavoda FNRJ, 1958), na p. 256a:

»Razvoj političkih prilika u Austro-Ugarskoj monarhiji, sve jači pritisak Beča i Pešte izaziva otpor protiv germanizatorskih i mađarizatorskih tendencija, što se odražava i u književnosti. *Mihovil Pavlinović* u svom 'Ognjišaru' (1865) protestira protiv austrijske politike u Dalmaciji

tog poglavlja, a koji dio obuhvaća razdoblje od 14. do 18. stoljeća, napisao je i potpisao pjesnik te povjesničar književnosti Marin Franičević (1911–1990), dok je drugi dio, a koji obuhvaća razdoblje 19. i 20. stoljeća, potpisala Redakcija. Međutim, nakon što sadržaj Krležinih marginalija koje su se odnosile na obilježja hrvatskoga epskog pjesništva 19. i 20. stoljeća usporedimo sa sadržajem teksta koji se u natuknici »Ep i epska poezija« otisnutoj u *Enciklopediji Jugoslavije* odnosio na drugi dio poglavlja o hrvatskom epskom pjesništvu, znači na onaj dio u kojem su prikazana obilježja hrvatskoga epskog pjesništva 19. i 20. stoljeća, može se zaključiti da je taj dio poglavlja napisao uglavnom Krleža.

Posljednje prosudbe o *Domu i svijetu* Krleža je iznio oko 1960. godine u marginalijama izdiktiranima uz sadržaj teksta o obilježjima hrvatske književnosti od četrdesetih godina 19. stoljeća do 20. stoljeća. Autor teksta bio je Ivo Frangeš. Napisao ga je za drugi dio poglavlja u kojem je u *Enciklopediji Jugoslavije* obrađena hrvatska književnost romantizma, realizma, moderne i suvremene književnosti. U prvom dijelu poglavlja obrađeno je razdoblje hrvatske književnosti od 9. stoljeća do četrdesetih godina 19. stoljeća. Napisao ga je Marin Franičević. Oba dijela ili oba teksta objedinjeni su u poglavlju »Književnost«, koje je bilo jedno od devet poglavlja koja su u *Enciklopediji Jugoslavije* sačinjavala natuknicu »Hrvati«.

Prilikom redakture Frangešova teksta Krleža je spomenuo i Markovića te njegov ep *Dom i svijet*, pri čemu je Frangešu odaslao i ovu poruku:

»‘Domu i svijetu’ Franje Markovića trebalo bi posvetiti mnogo veću pozornost, jer spada među najzanimljivija djela toga perioda, premda ga je napisao dvadesetogodišnji mladić. Ovaj pjesnički debut Franje Markovića spada među najviše domete njegova dara i prosto je nerazumljivo da ova poema do danas nije našla svoga tumača koji bi je bio otkrio, bez obzira što je varijacija ‘Pan Tadeusza’.«⁵⁷

Frangeš je uvažio Krležine sugestije. Iz objavljene inačice njegova teksta doznajemo da se u razdoblju romantizma »ni jedno djelo, osim Markovićevo ‘Doma i svijeta’, ne izdiže iznad prosjeka«, zatim da je *Dom i svijet* napisan 1865. godine, dok je objavljen tek 1883. godine, te da je Marković, »slijedeći

za vrijeme Narodnog preporoda, a slični motivi inspirišu i *Franju Markovića*, koji u svojim ‘idiličkim’ epovima ‘Dom i svijet’ (1865) i ‘Kohan i Vlasta’ (1868), diskretnije (Dom i svijet) ili otvorenije (Kohan i Vlasta), oponira tendencijama germanizacije.«

Tekst koji je napisao Franičević nalazi se na pp. 254b–255b, dok se tekst koji je potpisala Redakcija nalazi na pp. 255b–256a.

⁵⁷ Miroslav Krleža, »Hrvati, književnost od XVIII–XX st.«, u: [Matizović, Gabrić Primorac i Bogišić priredili], »Iz Krležine ostavštine. Marginalije. *Enciklopedija Jugoslavije*. Izbor« (2009), pp. 263–286, na p. 281.

‘Pana Tadeusza’«, u tom epu »uglavnom na realističan način dao sliku svoga vremena«. ⁵⁸

No, naklonost koju je iskazivao prema *Domu i svijetu*, Krleža nije iskazivao i prema dvama preostalim Markovićevim književnim ostvarenjima o kojima se očitovao: o drami *Karlo Drački*, koja je objavljivana tijekom svibnja, lipnja i srpnja 1872. godine u brojevima *Vienca*, i o drami *Benko Bot*, koja je u brojevima *Vienca* objavljivana također 1872. godine, ali tijekom prosinca. Radnja obju drama zbiva se u razdoblju srednjovjekovlja: *Karla Dračkog* u 14. stoljeću, a *Benka Bota* u 13. stoljeću. Njihovi protagonisti bili su zaokupljeni idejom slobode. Drački je bio, kao što bilježi povjesničar književnosti Milovan Tatarin, »opsjednut izbavljenjem cijeloga čovječanstva iz okrilja nezdrave dogme kako bi se čovjek, konačno, mogao osjećati slobodnim bićem«, dok je Bot bio, ponovno preuzimam Tatarinove zamjedbe, zaokupljen idejom »o slobodi naroda, no ne cijeloga čovječanstva, već Hrvatske«. ⁵⁹

O tim dvjema dramama Krleža se u dnevnničkim zapisima iz 1916. godine, kako u *Krležijani* zapaža Zlatko Posavac, »usput negativno izjasnio«. ⁶⁰ Naime, 14. rujna 1916. godine Krleža je promišljao o stanju u mađarskoj književnosti 19. stoljeća, o mađarskoj povijesti, kao i o pojedincima koji su svoj život tragično skončali zbog nastojanja da izmijene postojeće stanje u mađarskoj državi. Pritom je najprije ustvrdio da »mađžarska stvar nije zdrava« i da »postoji mogućnost dijagnoze«, nakon čega se očitovao o dosadašnjoj, kako bi je se moglo odrediti, neuspješnoj terapiji:

»To se ne da riješiti grillparzerijadama à la Bank Bán. (Ni Franje Markovića Benko Bot ili Karlo Drački nijesu ni za dlaku pametniji).« ⁶¹

Krleža je, znači, smatrao da se nezdrava »mađžarska stvar« ne može riješiti djelima nastalima po uzoru na stvaralaštvo austrijskog književnika Franza Grillparzera (1791–1872), koji je tijekom prve polovice 19. stoljeća u svojim dramama obrađivao mitološke i povijesne teme. Kao jedno od takvih djela

⁵⁸ M.[arin] Fra.[ničević] i I.[vo] Fš. [Frangeš], poglavlje »[Hrvati.] V. Književnost«, pp. 63a–76a, u: natuknica »Hrvati.«, pp. 37a–121b, u: *Enciklopedija Jugoslavije* 4 (Zagreb: Izdanje i naklada Leksikografskog zavoda FNRJ, 1960), na p. 69a. Tekst koji je napisao Franičević nalazi se na pp. 63a–67b, dok se tekst koji je napisao Frangeš nalazi na pp. 67b–76a.

⁵⁹ Milovan Tatarin, »Između pjesničke imaginacije i estetičkih normativa (O Franji pl. Markoviću, uz sto i pedesetu obljetnicu rođenja)«, *Prilozi za istraživanje hrvatske filozofske baštine* 22 (Zagreb, 1996), pp. 211–236, na p. 232.

⁶⁰ Pc. [Posavac], natuknica »Marković, Franjo«, p. 16b.

⁶¹ Miroslav Krleža, dnevnički zapisi: »14 IX 1916«, p. 30, u: Miroslav Krleža, »Zapisi iz godine tisuću devetstotina petnaeste šesnaeste i sedamnaeste«, pp. 1–48, *Republika: mjesečnik za književnost i umjetnost* 10/1 (Zagreb, 1954), na p. 30.

Krleža je prepoznao i dramu *Bánk Bán*, koju je napisao i 1815. godine objavio mađarski dramatičar i pjesnik József Katona (1791–1830). Njezina radnja zbiva se početkom 13. stoljeća, a tematizira tuđinsku vlast u Ugarskom Kraljevstvu, zatim posljedice tuđinske vlasti i borbu kojom se takva vlast nastoji svrgnuti te ostvariti sloboda.⁶² Kao povijesne drame u kojima se protagonisti također nastoje izboriti za slobodu, Krleža je smatrao i Markovićeve drame *Karlo Drački* te *Benko Bot*. Razumijevao ih je kao »grillparzerijade« i kao drame »à la Bank Bán«, dakle kao djela koja ne omogućavaju promjenu postojećih političkih prilika.

Dramu *Benko Bot* Krleža je spomenuo i 14. lipnja 1980. godine u razgovoru s Enesom Čengićem i Radom Šerbedžijom. Toga dana govorio im je i o broju gledalaca na dvjema predstavama koje su u kasno ljeto 1911. godine bile na repertoaru Hrvatskog narodnog kazališta. Prva je bila *Požar strasti*, koju je napisao Josip Kosor (1879–1961), a druga *Benko Bot*. Kosorovu dramu gledao je na premijeri, koja je, što doznajemo iz prve knjige *Repertoara hrvatskih kazališta*, bila 30. kolovoza 1911. godine,⁶³ dok je Markovićevu dramu gledao, kako kaže, »na drugoj reprizi«, koja je, što također doznajemo iz prve knjige *Repertoara hrvatskih kazališta*, bila 6. rujna 1911. godine.⁶⁴ Nakon što je konstatirao da je »tada jadno izgledao kazališni repertoar« i da je »sve to bilo mizerno«, Čengiću i Šerbedžiji otkrio je sljedeće:

»Na premijeri drame *Požar strasti* Josipa Kosora, koji je bio razgllašeno ime u to vrijeme, bilo nas je osamnaest, a na drugoj reprizi *Benka Bota* Franje Markovića, čuvenog estetičara i profesora koji je još od 1874. predavao filozofiju na Sveučilištu u Zagrebu, bilo nas je u gledalištu svega jedanaest.«⁶⁵

⁶² Janoš Barta, »Književnost XIX veka«, u: Imre Ban, Janoš Barta, Mihalj Cine, *Istorija mađarske književnosti*, preveo s mađarskog Sava Babić (Novi Sad: Matica srpska – Forum, 1976), pp. 81–193, na p. 89: »Osnova *Bana Banka*, jedinog Katoninog komada klasične vrednosti, je krvava epizoda mađarske istorije iz Arpadovog doba. Prema hronikama, zaverenici, veliki župan Peter i palatin Bank, ubili su 1213. godine ženu kralja Endre II [Andrije II. Arpadovića], Gertrudu, koja je bila strankinja. <...> Radnja se odigrava na kraljevskom dvoru, a centralni konflikt zasnovan je na suprotstavljanju kraljice strankinje i njenih pristalica Mađarima koji žive na dvoru. Gertruda i njen krug predstavljaju strane ugnjetače, a Bank, Petur i njihove pristalice, povređenu, pobunjenu naciju, prisiljenu da se bori za slobodu.«

⁶³ *Repertoar hrvatskih kazališta. 1840–1860–1980*, knjiga prva, priredio i uredio Branko Hećimović (Zagreb: Globus – Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, 1990), p. 112b, n. 1639: »Kosor, Josip: *Požar strasti*. Drama u četiri čina. Red.[atelj] Josip Bach. Prazvedba: 30. 08. 1911. [Posljednja predstava] 04. 09. 1911.«

⁶⁴ *Repertoar hrvatskih kazališta. 1840–1860–1980*, knjiga prva, p. 112b, n. 1640: »Marković, Franjo: *Benko Bot*. Historijska tragedija u pet činova. Red.[atelj] Josip Bach. Premijera: 01. 09. 1911. [Posljednja predstava] 06. 09. 1911.«

⁶⁵ Miroslav Krleža, razgovor: »14. VI 1980.«, u: Enes Čengić, *S Krležom iz dana u dan (1980–1981)*. U *sjeni smrti* (Zagreb: Globus, 1985), pp. 91–96, na p. 96.

Međutim, usprkos tome što je kazališni repertoar, kako tvrdi Krleža, »tada jadno izgledao« i usprkos tome što je stanje onodobne kazališne scene bilo »mizerno«, a što je u slučaju uprizorenja *Benka Bota* rezultiralo izuzetno skromnom posjećenošću, dosadašnji izučavatelji Markovićeve opusa upozorili su i na druge razloge zbog kojih ta drama nije polučila kazališni uspjeh. Krsto Pavletić tako je još 1917. godine priopćio da su glumcima prilikom izvođenja drama *Karlo Drački* i *Benko Bot* najbrojnije poteškoće stvarali Markovičev jezik i stih, zbog čega je u slučaju drame *Karlo Drački* »kazališna uprava baš najznačajnija po djelo mjesta brisala za prikazivanje«, ali da Marković to »nije dopustio«, pa su glumci, nastavlja Pavletić, »i 'Benka Bota' g. 1899. i pred nekoliko godine [1911. godine] prikazivali bez pravoga razumijevanja, a općinstvo ga primilo s još manjim shvaćanjem.«⁶⁶ Slično je tvrdio i Nedjeljko Mihanović u studiji o Markoviću iz 1970. godine. Šteta je, piše Mihanović, što je Marković u tragedijama *Karlo Drački* i *Benko Bot* »strogom primjenom dramaturških pravila herbartovsko-šilerovske estetike zatirao neposrednost dramske radnje«, pri čemu su gramatičke konstrukcije, sintaktička te metrička gradnja stiha i alegorijski način izražavanja s brojnim arhaizmima, zadavali »mnoge teškoće glumcima« i rezultirali nepristupačnošću »uhu slušateljstva.«⁶⁷ Zoran Kravar je pak 1979. godine objavio članak u kojem je ocijenio da se Marković »uočljivo trudio udesiti načela svoga književnog stvaralaštva, ponajviše dramskoga, ali i baladno-epškoga, sa zakonima estetike« te da se »između njegovih pjesničkih djela i njegovih estetičkih znanja uspostavio zanimljiv odnos uvjetovanosti«, pa zaključio da *Karlo Drački* i *Benko Bot* »uglavnom ne nadvisuju skroman umjetnički domet hrvatske dramske literature devetnaestoga stoljeća.«⁶⁸ Markovićeve estetičke načela su, kao što smatra Pavao Pavličić 1999. godine, »ubila poeziju«, pa je »u onih petnaestak godina koliko je objavljivao beletristiku« svaki njegov »tekst bivao sve slabiji i slabiji«, što je, piše Pavličić, rezultiralo time da su »već drame *Benko Bot* i *Karlo Drački* danas uglavnom nečitljive, dok o izvođenju nitko i ne pomišlja.«⁶⁹ Možda je Krleža, primjerice zato što se prisjetio skromne posjećenosti predstave *Benko Bot*, ali i zato što su ga smetale Markovićeve nezgrapne stilske i jezične konstrukcije, 1948. godine u članku »O našem dramskom repertoireu« Markovića i svrstao među one književnike

⁶⁶ Pavletić, *Život i pjesnička djela Franje Markovića*, pp. 170 i 171.

⁶⁷ Nedjeljko Mihanović, [»Franjo Marković«], u: *Franjo Marković, Lavoslav Vukelić, Andrija Palmović, Rikard Jorgovanić: izabrana djela*, priredio Nedjeljko Mihanović, Pet stoljeća hrvatske književnosti 44 (Zagreb: Izdavačko poduzeće »Zora« – Matica hrvatska, 1970), pp. 7–24, na pp. 16–17.

⁶⁸ Zoran Kravar, »Ideja drame kod Franje Markovića«, u: *Dani Hvarskog kazališta [VI]: XIX stoljeće* (Split: Čakavski sabor, 1979), pp. 201–214, na pp. 201 i 202.

⁶⁹ Pavličić, »Jedno čitanje *Doma i svijeta*«, p. 131.

iz 19. stoljeća čija djela u 20. stoljeću nisu bila dovoljno dobra za postavljanje i izvođenje na kazališnim daskama. U tom je članku, naime, zapisao ovo:

»Nesumnjivo su scenski mrtvi: [Matija] Ban, [Jovan] Subotić, [Dimitrija] Demeter, [Ivan] Kukuljević, [Stjepan] Miletić, [Eugen] Kumičić, Franjo Marković etc.«⁷⁰

3. Krležine prosudbe o Markoviću kao književniku

Osim o Markovićevim dvama epovima i o dvjema dramama, u Krležinu opusu prisutne su i prosudbe o Markovićevu položaju i značenju u hrvatskoj književnosti. Zahvaljujući tome moguće je ukazati i na Krležine prosudbe o Markoviću kao književniku.

Prve je iskaze takve naravi Krleža iznio u članku »Illustrissimus dominus Battorych«, koji je prvi put objelodanio 1924. godine u *Književnoj republici*. U njemu je analizirao pripovijetku »Rukovet autobiografskih zapisaka« Ksavera Šandora Gjalskog (Đalskog / Ljubomil Tito Josip Franjo Babić, 1854–1935), koju je taj književnik objavio 1923. godine u zbirci *Ljubav lajtnanta Milića i druge pripovijetke*. No, u tom je članku Krleža žestoko napao Gjalskog, određivši ga, kako u *Krležijani* piše Miroslav Šicel, kao »malograđanina, umišljenog plemića, lažljivca« i epigona »turgenjevljevske slatkih i sentimentalnih pripovijedaka.«⁷¹ Što se tiče »Rukoveti autobiografskih zapisaka«, Krleža je smatrao da ta pripovijetka »treba da se minira i baci u zrak i da se zgazi«, i to ne samo zato što iz nje izbija »malograđanska zatucanost«, nego i zato što Gjalski u njoj nije odaslao poruke koje su obilježavale njegova prijašnja djela:

»On [Gjalski], koji je nekoć jednoj književnoj generaciji značio program (Nehajev), koji je hteo da opiše čitav jedan naš stalež i njegovo umiranje, koji je napisao punu jednu policu knjiga, koji je živio u tri najnapetije epohe našega narodnoga života, on danas nema ništa da kaže nego da je Beč sjajan velegrad i da je carica Elisabetha bila lepa žena, koja je nosila u sebi sjaj Olimpa. On danas žali u svojoj autobiografiji da je ta prokleta francuska revolucija otsekla glavu grofici Dubbary i o čitavom tom velikom i teškom zbivanju u pozadini njegova života on ne zna ništa da kaže.«⁷²

⁷⁰ Miroslav Krleža, »O našem dramskom répertoireu: povodom 400 godišnjice Držićeve 'Tirene'«, *Djelo: časopis za politička, ekonomska i kulturna pitanja* 1/1 (Zagreb, 1948), pp. 34–40, na p. 40a.

⁷¹ M.[iroslav] Šel. [Šicel], natuknica »Gjalski, Ksaver Šandor«, u: *Krležijana* 1, glavni urednik Velimir Visković (Zagreb: Leksikografski zavod »Miroslav Krleža«, 1993), p. 288a–b, na p. 288b.

⁷² M.[iroslav] Krleža, »Illustrissimus dominus Battorych. Nobilis sine nobilitate (s. Nob.)«,

Inače, Krleža je kasnije promijenio stavove o Gjalskom i o njegovu stvaralaštvu. O tome najprije svjedoči nepotpisani tekst koji je o Gjalskom objavio 1958. godine u *Enciklopediji Jugoslavije*. Da je autor teksta bio upravo Krleža, prvi je ustanovio povjesničar književnosti Mate Lončar.⁷³ Krleža je tada o Gjalskom pisao, kako zapaža Visković, »mного smirenije, bez uvredljivih tonova.«⁷⁴ Primjerice, istaknuo je da djela Gjalskoga »kao kronika ilustriraju pojedina historijska razdoblja često mnogo pouzdanije od raznih političkih ili kulturno-historijskih studija.«⁷⁵ Nadalje, u razgovoru koji je tijekom 1968. ili 1969. godine vodio s teoretičarom književnosti Predragom Matvejevićem (1932–2017), priznao je da je prema Gjalskom bio »nepravedan«, jer je on »naše veliko ime«, pa dodao da je 1924. godine napisao »pamflet« koji je bio »nervozna reakcija na razne antiboljševičke invektive Đalskoga.«⁷⁶ Naposljetku, u razgovoru koji je 5. ožujka 1980. godine vodio s Enesom Čengićem, rekao je da u tom pamfletu nije pisao o Gjalskom »kao literatu«, već da ga je »politički ocijenio« kao onoga tko »nema nikakve druge brige nego da plače za Marijom Antoanetom ili za groficom Dubarry kojoj su, nevinom, odsjekli glavu.«⁷⁷ No, po Gjalskom je 1924. godine pucao iz svih oružja. Tada je bio uvjeren i u, primjerice, sljedeće:

»<...> nikada ne bi [Gjalski] bio došao u našem javnom životu do onoga značenja da nije uvek zgodno isticao svoje visoko društveno poreklo i svoje visoke građanske i feudalne naslove.«⁷⁸

Odmah potom izdvojio je i druge hrvatske književnike koji su se predstavljali kao »grofovi i plemići, ekselencije i magnifikusi«,⁷⁹ a koji u književnim krugovima također nikada ne bi došli do »značenja« da nisu ukazivali na svoje

Književna republika: mesečnik za sve kulturne probleme 2/3 (Zagreb, mart 1924), pp. 122–124, na pp. 123–124.

⁷³ Mate Lončar, »Predgovor. Encyklopaedia Krležiana ili književni nemir erudicije«, u: Miroslav Krleža, *99 varijacija. Lexicographica. Eseji i zapisi*, izbor, predgovor i redakcija Mate Lončar (Beograd: Duga, 1972), pp. 5–25, na p. 10 u bilješci 7.

⁷⁴ Velimir Visković, »Krležini autorski prilozi u enciklopedijama«, *Radovi Leksikografskoga zavoda »Miroslav Krleža«* 5 (Zagreb, 1996), pp. 105–123, na p. 115.

⁷⁵ [Miroslav Krleža], natuknica »Gjalski, Ksaver Šandor (pravo ime Ljubomir Babić)«, u: *Enciklopedija Jugoslavije* 3 (Zagreb: Izdanje i naklada Leksikografskog zavoda FNRJ, 1958), pp. 460b–461b, na p. 460b.

⁷⁶ Predrag Matvejević, *Razgovori s Miroslavom Krležom* (Zagreb: Naprijed, 1969), pp. 67–68.

⁷⁷ Miroslav Krleža, razgovor: »5. III 1980.«, u: Enes Čengić, *S Krležom iz dana u dan (1980–1981). U sjeni smrti* (Zagreb: Globus, 1985), pp. 30–39, na pp. 31–32.

⁷⁸ Krleža, »Illustrissimus dominus Battorych. Nobilis sine nobilitate (s. Nob.)«, p. 124.

⁷⁹ Ibid.

porijeklo ili na »visoke građanske i feudalne naslove.« Konkretno, izdvojio je Ivana Mažuranića, Augusta Šenou, Petra Preradovića, Iva i Luja Vojnovića, Stjepana Miletića, Dragutina Domjanića te Franju Markovića:

»Njegova Preuzvišenost Ban Mažuranić, magnifikus gradski senator August Šenoa, divizijski general exelencija Preradović, sveučilišni profesor presvetli g. Franjo pl. Marković predsednik akademije, Exelencije grofovi Lujo i Ivo Vojnović, presvetli plemeniti Miletić intendant narod. kazališta, plemeniti poglaviti Domjanich Zelinski kr. sudbeni vijećnik i toliki slični drugi nikada ne bi značili ni ono što prividno znače, da im se ugled književnika nije leskao u sjaju prazne i glupe građanske časti.«⁸⁰

Da je Krleža na Markovićeve titule *presvetli* i *plemeniti* reagirao s izrazitim antipatijama i s podrugljivošću, zorno svjedoče i rečenice iz putopisa koji je prvi put objavio također 1924. godine, a naslovio »Severni gradovi (o putovanju uopće)«. Kao što tumači Visković, u tom tekstu Krleža »ironično analizira putopisni žanr i ruga se stereotipima, tematskim i formalnim, kojima su naklonjeni putopisci«, ⁸¹ što već u prvoj rečenici putopisa potvrđuje Krležin iskaz »moja putovanja su – kako da kažem – često dosadna«, ali i brojni drugi iskazi, od kojih navodim tek sljedeće:

»Ko je dakle pristaša patetičnosti taj u ovim putnim uspomenuama ne će naći lektire za sebe. Ja ne volim putovanja sa patetičnim kulturnohistorijskim reminiscencama. <...> Ja kad putujem ne idem pre svega u crkve, a u muzeje vrlo retko. Moram da naglasim da više volim demonstracije, ulične strke, štrajkove, parostrojbe, kolportere, žene, mrtvačke sanduke i sve ostalo prljavo i svakodnevno zbivanje nego slike po akademijama, barok i Renesansu. <...> U muzejskim sobama gde škripe parketi ne mogu da gledam slike. Smetaju me snobovi i pomisao da i ja moguće tamo smetam kome kao snob.«⁸²

U putopisu »Severni gradovi (o putovanju uopće)« Krleža je Markovića spomenuo prilikom prisjećanja na svoj boravak u Grčkoj. Krležini memoarski zapisi iz, čini se, 1962. godine, a onda i podaci iz djela *Kadet Krleža*, koje je napisao i 1987. godine objavio novinar Đorđe Zelmanović (1919–2004), otkrivaju da je u Grčku, i to iz Budimpešte te Zagreba, pa preko Pariza, Marseillea i Taormine na Siciliji, najvjerojatnije doputovao tijekom druge polovice travnja 1913. godine te da je u njoj ostao najkasnije do 8. svibnja jer je, kao što doznajemo iz memoarskih zapisa, 10. svibnja 1913. godine stigao do grada

⁸⁰ Ibid.

⁸¹ Velimir Visković, »Kulturni i politički kontekst Krležina putopisa *Izlet u Rusiju*«, *Radovi Leksikografskoga zavoda Miroslav Krleža* 9 (Zagreb, 2000), pp. 177–208, na p. 181.

⁸² [Miroslav Krleža], »Severni gradovi (o putovanju uopće)«, *Književna republika: mesečnik za sve kulturne probleme* 2/1 (Zagreb, septembar 1924), pp. 17–22, na pp. 17 i 18.

Skoplja i rijeke Bregalnice.⁸³ Međutim, čini se da Krležin podatak o tome da je 10. svibnja iz Grčke došao »do Skoplja i Bregalnice« ipak nije točan. Na to upućuje jedan dokument iz njegove ostavštine, točnije list na kojem je otisnut memorandum solunskog bistroa i slastičarnice »Cristal« (Μεγα ζυθοπωλειον και καφενειον „Κρισταλ“ / *Grande Brasserie Café & Patisserie „Cristal“*), na kojem je Krleža unio podatke o danu, mjesecu i godini, pretpostavljam, boravka u tom ugostiteljskom objektu, pa tako doznajemo sljedeće: »Salonique, le 11. juni 1913«.⁸⁴ Ti podaci otkrivaju da je u Solunu bio tijekom prve polovice lip-

⁸³ Miroslav Krleža, memoarski zapisi: »10. V. 1913.«, f. 2, u: Miroslav Krleža, memoarski zapisi: »10. V. 1912 – 10. V. 1962. Nel' fine del'camin di nostra vita mi ritrovai in una silva oscura«, ff. 1–7, u: *Krleža, Miroslav, Nel' fine del'camin di nostra vita mi ritrovai in una silva oscura. 10 V 1912. – 10. V 1962. god. – (Bez mj i god.), 9 l. anopistograf, razl. vel., tekst hrv., strojopis i rukopis (1 str.)*. Zbirka rukopisa i starih knjiga Nacionalne i sveučilišne knjižnice u Zagrebu, signatura R 7970/A/159, na f. 2: »Rue de la Harpe. Belfordski lav. Closerie de Lilas. Preko Jovanovića Čupe antichambiranje kod legacije kraljevine Srbije. Neki savjetnici poslanstva. Božidar Purić u parku 'Cluny'. Singhalien. Taormina. Pirej, Volos, Solun, srbijanska vojna misija, general Vasić, i sve dalje do Skoplja i Bregalnice.«

Usp. Đorđe Zelmanović, *Kadet Krleža. Školovanje Miroslava Krleže u mađarskim vojnim učilištima* (Zagreb: Školske novine – Sveučilišna naklada Liber, 1987), p. 80: »<...> Miroslav Krleža se 1. travnja 1913. otputio u Zagreb, da se više nikad ne vrati u Ludoviceum [naziv vojne akademije austrougarske vojske u Budimpešti, koju je Krleža pohađao od rujna 1911. do travnja 1913. godine]. Kako sam opisuje, njegova ga je maršruta vodila iz Zagreba u Pariz, zatim u Marseille, odande brodom u Solun, i konačno se obreo u Skoplju, tek oslobođenom od Turaka, <...> Bez identiteta i papira u novooslobođenom kraju, <...> on je jednostavno osumnjičen za špijunažu, sproveden je u Beograd, a odande prebačen u Zemun, gdje su ga, na osnovi potjernice, kao vojnog bjegunca uhapsili.«

O Krležinu boravku u Parizu i o njegovu putovanju od Pariza do Skoplja, vidi i u: Vlaho Bogišić, »U hotelu Grka Zorbe (1913)«, *Gradac: časopis za književnost, umetnost i kulturu* 42, broj 200. Cijeli broj posvećen je Krleži, naslovljen je »Krležino stoljeće«, a priredio ga je Vlaho Bogišić (Čačak, 2015), p. 36: »<...> Krleža je u srpskom poslanstvu u Parizu vjerojatno želio dobiti solidnije papire za prihvata u Srbiji od onih kojima je prethodno raspolagao, <...> Nije posve jasno ni kako se kretao prema Grčkoj, odakle će se prebaciti u Skoplje: je li do Taormine na Siciliji, za koju je izvjesno da je u njoj bio, stigao izravno iz Marseja, preko Tripolija na afričkoj obali, ili možda čak vozom kroz Italiju. Ni iz Taormine nije tek preplovio na grčku obalu, već je otplovio u Pirej, bio na Akropoli, pa tek onda preko Volosa prispio u Solun. <...> kao nepozvana osoba koja se, bez navodno izgubljenih dokumenata, vrzma oko bojišta pao [je] u ruke srpske vojne policije. Dogodilo se to u zoni zanimljivog kulturnog punkta, terase gradskog hotela u Skoplju, <...>«.

⁸⁴ List s memorandumom solunskog »Cristala« na kojem je Krleža napisao da je u Solunu bio 11. lipnja 1913. godine čuva se u Zbirci rukopisa i starih knjiga Nacionalne i sveučilišne knjižnice u Zagrebu pod signaturom R 7970/A/117 sa sljedećim podacima na omotu (košuljici): *Krleža, Miroslav. Miscellanea. Salonique 1913. – (Bez mj), 1913. god. 17 l. razl. vel., tekst hrv., rukopis i strojopis. – 15 l. tekst, 1 l. crteži, 1 l. pjesmica – (Solun, 1913. god.)*.

Vidi i: *Rukopisna ostavština Miroslava Krleže: katalog*, glavni urednik: Ivan Kosić (Zagreb: Nacionalna i sveučilišna knjižnica, 2003), p. 17, n. 117.

nja, što opovrgava onu tvrdnju iz njegovih memoara da je iz Grčke do Skoplja i Bregalnice došao 10. svibnja 1913. godine.

U svakom slučaju, Krleža je u putopisu »Severni gradovi (o putovanju uopće)« izložio i svoje dojmove o Ateni, posebice o Akropoli i Partenonu. Ni tada nije iskazao ushićenje onim što je vidio. Zanimljiviji su mu bili mobilizacija i pješadija »u prljavim i krvavim kaki odorama«, nego atenski gornji grad: »Bio sam na Akropoli nad kojom je nebo uvek vedro i plavo, ali onda je padala kiša i bila je mobilizacija.«⁸⁵ Nije ga impresionirao ni Partenon. Iz putopisa možemo razaznati tri razloga zbog kojih nije uživao u ljepoti i *zlatnom rezu* tog antičkog hrama. Prvi je taj što je bio pod dojmom tadašnjeg ratnog ozračja u Ateni, drugi je taj što je, kako aludira, bio plebejac, a ne plemenita porijekla kao Franjo Marković, dok je treći taj što je, kako aludira, bio ateist i boljševik, a ne kršćanski mislilac kao ruski književnik i filozof Dmitrij Sergejevič Mereškovski (1866–1941):

»«...» u onoj atmosferi kolere i tifusa, u onom mutnom i blatnom osvetljenju ja nikako nisam mogao da se divim 'najlepšoj grčkoj zgradi – Partenonu' i klasičnom 'zlatnoreznom razmeru' majora i minora: ac : cd = cd : (ac + cd). Što je bilo suđeno našem presvetlom Franji pl. Markoviću ili neumrlome Mereškovskom nije bilo meni, nesretnom grešniku.«⁸⁶

Prosudbe o Markoviću kao književniku, posebice dramatičaru, Krleža je izrekao i 12. travnja 1928. godine u Osijeku. To je učinio u predavanju prije javnog čitanja svoje nove drame *U agoniji*. To predavanje prvi je put objavio 1932. godine u djelu *Moj obračun s njima*, a održao ga je, kako u *Krležijani* piše teatrolog i dramatičar Boris Senker, »radi uspostavljanja što prisnijega kontakta s publikom, napose s 'gospodom gimnazijalcima'«.⁸⁷ Dakako, Krleža taj razlog nije rekao publici. Razlog za održavanje tog uvodnog predavanja temeljio je na preskromnoj pretpostavci da je njegov »dramatski rad u glavnome nepoznat«, nadodavši da zato i ima potrebu podastrijeti »nekoliko riječi o sebi, kao o dramatičaru.«⁸⁸ Nakon toga se opisao kao dramatičar čije su sve dosadašnje drame »propale«, jer se nijedna »nije održala na kazališnim repertoireima dulje od jedne sezone.«⁸⁹ Ali ga to nije nimalo pokolebalo u iznošenju vrlo negativnih

⁸⁵ [Krleža], »Severni gradovi (o putovanju uopće)«, p. 17.

⁸⁶ Ibid.

⁸⁷ B. [oris] Sen. [ker], natuknica »'Uvod prije čitanja drame *U agoniji* u Osijeku 12. 4. 1928'«, u: *Krležijana 2*, pp. 480b–481a, na p. 481a.

⁸⁸ Miroslav Krleža, [»Uvod prije čitanja drame 'U agoniji' u Osijeku 12. travnja 1928. godine«, pp. 200–204, u: Miroslav Krleža, »O svemu«, pp. 197–211, u: Miroslav Krleža, *Moj obračun s njima* (Zagreb: Naklada piščeva, 1932), na p. 200.

⁸⁹ Krleža, [»Uvod prije čitanja drame 'U agoniji' u Osijeku 12. travnja 1928. godine«, p. 201.

ocjena o hrvatskim dramatičarima koje se »po našoj književno-historijskoj šemi« smatralo uzornima, pri čemu je kao jednoga od njih spomenuo i Markovića:

»Kada sam prije petnaest i dvadeset godina kao gimnazijalac, a poslije dvadesetgodišnji početnik sjeo da pišem drame, prirodno je, da sam mislio da tu meštriju mogu da naučim od nekog majstora. Po našoj književno-historijskoj šemi izgledalo mi je da bih mogao da učim tu vještinu kod Demetra, kod Markovića, kod Tresića, kod Kumičića, kod Dežmana-Ivanova glavnog inicijatora moderne i dramaturga Šenoineg 'Zlatarvog Zlata', ili kod Stjepana Miletića, koji se je isto tako u dokolici bavio pisanjem drama. Mislim da nije pretjerano (a to je poznato ovdje prisutnoj gospodi gimnazijalcima) da se od ovih dramatičara ne može nitko naučiti ništa, pak ni jedan gimnazijalac početnik.«⁹⁰

Dakle, i 1924. godine u članku o Gjalskom, i 1928. godine u predavanju u Osijeku uoči javnog čitanja nove drame *U agoniji*, Krleža je žestoko kritizirao i obezvređivao Markovićevo književno stvaralaštvo. Pritom je smatrao da su za Markovićevo ugled u hrvatskoj književnosti bile zaslužne »prazne i glupe građanske časti« (1924), a bio je uvjeren i u to da Marković nije posjedovao vještinu za pisanje drama (1928). Doduše, nekoliko godina kasnije, točnije 1931. godine u eseju »O Kranjčevićевой lirici«, donekle je promijenio mišljenje, ali tek u slučaju Markovićeve *Doma i svijeta*, koji je, podsjećam, odredio kao »naše gotovo jedino romantično epsko djelo«, dok je njegove drame *Karlo Drački* i *Benko Bot* ocijenio kao neuspjele.

No, Krleža je u eseju »O Kranjčevićевой lirici« ipak priznao da je Marković bio književnik koji je uvelike utjecao na razvoj i oblikovanje hrvatskog romantizma. Da taj pravac hrvatske književnosti Krleža nije, kako tvrdi Posavac, osobito cijenio,⁹¹ potvrđuju upravo rečenice iz eseja u kojem je analizirao obilježja Kranjčevićeve lirike. Prema Krležinu mišljenju, hrvatska romantičarska lirika ostvarila se prenošenjem »jezične stvari iz pradjedovskog, marvogojskog, ribarskog, seljačkog stanja u stanje gradskoga stiha i pjesničkoga izraza u zapadnoevropskom, građanskom smislu.«⁹² To je prenošenje, nastavlja, bilo dugotrajno, pa je moguće razlikovati tri faze hrvatske romantičarske lirike:

»Prva: s Mažuranićem i Preradovićem, druga: s Markovićem i Šenoom i treća: s Kranjčevićem i Nazorom, kao s najmarkantnijim imenima tih faza.«⁹³

Najzad, Krleža je Markovićevo književno stvaralaštvo tematizirao i u marginalijama koje je izdiktirao oko 1965. godine uz sadržaj natuknice o Ivanu

⁹⁰ Ibid., p. 202.

⁹¹ Pc. [Posavac], natuknica »Marković, Franjo«, p. 16b.

⁹² Krleža, »O Kranjčevićевой lirici«, p. 138.

⁹³ Ibid.

Mažuraniću, a koju je za *Enciklopediju Jugoslavije* napisao Ivo Frangeš. Tom prilikom Frangeša je najprije upozorio na to da nije »ni logično ni opravdano« upotrijebio citat iz Markovićeve studije »O ‘Čengijić-agi’ Ivana Mažuranića«,⁹⁴ koja je u tri dijela objavljena tijekom prosinca 1875. godine u *Viencu*. Potom mu je pojasnio da Marković u citatu »govori o tome da ‘deturcifikacija’ naše književnosti, zapravo nije opravdana« i da Marković tvrdi »da ‘turstvo’ nije pokopano u narodnom životu nego samo u knjizi.«⁹⁵ Danas, nažalost, nije moguće doznati sadržaj Frangešova teksta koji je Krležu dobio na redakturu. Zbog toga nije moguće doznati ni sadržaj citata koji je Frangeš preuzeo iz Markovićeve studije. To, nažalost, nije moguće doznati ni onda kada se Krležine primjedbe usporede s tekstem Markovićeve studije. Naime, Marković u studiji »O ‘Čengijić-agi’ Ivana Mažuranića« nije zapisao tvrdnje koje bi se sa sigurnošću mogle poistovjetiti s onima dvjema koje je prilikom redakture Frangešova teksta iščitao Krležu: »‘deturcifikacija’ naše književnosti« nije opravdana; »‘turstvo’ nije pokopano u narodnom životu nego samo u knjizi.« Inače, Krleži nije bilo prihvatljivo ni to što je Frangeš u svojem tekstu Markovićev citat upotrijebio kao polazište za dokazivanje tvrdnje da je »‘turskoj dobi hrvatske knjige smrtni udarac zadao upravo Mažuranić’«, i to ne samo zato što je smatrao da Frangeš nije razumio Markovićevu poruku, nego i zato što je smatrao da Frangešova tvrdnja nije točna:

»Ja subjektivno u Smail–Agi ne vidim nikakve deturcifikacije. Obratno od toga, to je pravo tursko djelo.«⁹⁶

Mišljenje da Frangeš nije »ni logično ni opravdano« upotrijebio citat iz Markovićeve studije, a zato što sadržaj citata, prema Krležinu razumijevanju, ne dokazuje da je »‘deturcifikacija’« hrvatske književnosti »smrtni udarac« dobila Mažuranićevim epom *Smrt Smail-age Čengića*, Krležu je ponovio i prilikom redakture nove inačice Frangešova teksta, jer taj povjesničar književnosti u novoj inačici, očito, nije izmijenio prijašnji sadržaj teksta:

»Do kog stepena su pojmovi o ovoj i o sličnim problematikama potpuno zbrkani vidi se i iz toga kako baratamo citatima iz Franje Markovića. Potpuno mehanički prepisujući taj citat govori o tome da ‘deturcifikacija’ naše književnosti zapravo nije opravdana, jer da ‘turstvo’ nije pokopano u narodnom životu nego samo

⁹⁴ Miroslav Krležu, »Mažuranić, Ivan«, u: [Matizović, Gabrić Primorac i Bogišić priredili], »Iz Krležine ostavštine. Marginalije. *Enciklopedija Jugoslavije*. Izbor« (2009), pp. 419–421, na p. 419.

⁹⁵ Krležu, »Mažuranić, Ivan«, u: [Matizović, Gabrić Primorac i Bogišić priredili], »Iz Krležine ostavštine. Marginalije. *Enciklopedija Jugoslavije*. Izbor« (2009), p. 419.

⁹⁶ *Ibid.*

u knjizi. Međutim, odmah nekoliko redaka dalje (VIII/23–25) ovaj isti autor [Frangješ] tvrdi da je 'turskoj dobi hrvatske knjige smrtni udarac zadao upravo Mažuranić' itd. Tko može da vidi u Smail Agi neke simptome deturcifikacije? Obratno od toga, to je upravo glorifikacija turcifikacije.«⁹⁷

U konačnici, Frangeš je u *Enciklopediji Jugoslavije* potpisan kao autor natuknice o Ivanu Mažuraniću. Iz teksta je izbacio citat iz Markovićeve studije »O 'Čengijić-agi' Ivana Mažuranića«, ali je tu studiju ipak uvrstio u popis literature.⁹⁸ Markovića je spomenuo prilikom ukazivanja na perspektive iz kojih je ep *Smrt Smail-age Čengića* bio sagledavan do 1965. godine, kada je objavljena natuknica o Mažuraniću: taj ep analiziran je i iz perspektive koja obrađuje njegova »izražajna sredstva s gledišta markovićevske formalne estetike«.⁹⁹ Što se tiče tvrdnje da je »turskoj dobi hrvatske knjige smrtni udarac zadao upravo Mažuranić«, a koju je Krleža kritizirao zato što je bio uvjeren da je *Smrt Smail-age Čengića* »pravo tursko djelo« i »glorifikacija turcifikacije«, ta tvrdnja je ipak otisnuta, ali se pritom nije odnosila isključivo na taj ep, već na sintezu Mažuranićeva antiturskog pjesništva: na njegove dopune Gundulićeva *Osmana* i na njegov ep *Smrt Smail-age Čengića*.¹⁰⁰

4. Krležine prosudbe o Markoviću kao filozofu

Kao što se već moglo doznati iz dosadašnjeg dijela članka, Krleža je prilikom spominjanja Markovića bio usredotočen i na njegovu filozofsku djelatnost. O tome svjedoči, ponavljam, dio razgovora koji je Krleža 14. lipnja 1980. godine vodio s Čengićem i Šerbedžijom, kojima je Markovića prikazao kao »čuvenog estetičara i profesora koji je još od 1874. predavao filozofiju na Sveučilištu u Zagrebu«.¹⁰¹ Pritom dodajem da je Marković, i to doista počevši od zimskog semestra akademske 1874./1875. godine, kada je održavao predavanja iz kolegijā »Uvod u filozofiju« i »Estetika«, pa sve do ljetnog semestra akademske 1913./1914. godine, održavao i predavanja ili vježbe iz, primjerice, ovih kolegija: »Etika«, »Logika«, »Estetičke vježbe«, »Poviest novovjeke filosofije«,

⁹⁷ Ibid., pp. 420–421.

⁹⁸ I.[vo] Fš. [Frangješ], natuknica »[Mažuranić] 3. Ivan«, u: *Enciklopedija Jugoslavije 6* (Zagreb: Izdanje i naklada Jugoslavenskog leksikografskog zavoda, 1965), pp. 56a–57a, na p. 57a.

⁹⁹ [Frangješ], natuknica »[Mažuranić] 3. Ivan«, p. 56b.

¹⁰⁰ [Frangješ], natuknica »[Mažuranić] 3. Ivan«, p. 56b: »Mažuranićeva je poezija bila, dakle, unaprijed određena i tematski i jezički: sloboda je bila spoznaja nužnosti, tematske i izražajne. 'Turskoj dobi' hrvatske knjige smrtni je udarac zadao upravo M.[ažuranić] visokim umjetničkim dometom.«

¹⁰¹ Miroslav Krleža, razgovor: »14. VI 1980.«, u: Enes Čengić, *S Krležom iz dana u dan (1980–1981)*. U *sjeni smrti* (Zagreb: Globus, 1985), pp. 91–96, na p. 96.

»O Kantu i njegovim nastavljačima«, »Poetika« i »Nauka o spoznaji«. ¹⁰² No, dodajem i to da je Posavac 1999. godine u *Krležijani* zapisao da se može »pretpostaviti« da je Krleža »negativno« mislio o »Markovićevu glavnom djelu«, dakle o djelu *Razvoj i sustav obćenite estetike*, jer je, obrazlaže Posavac svoju pretpostavku, Krleža u članku »O pojavi Jana Panonija« estetiku 19. stoljeća, a »zajedno s hrvatskom književnom poviješću«, ocijenio »reakcionarnom«. ¹⁰³ Krleža je, doduše, 1955. godine u članku »O pojavi Jana Panonija« naglasio da je ranorenesanski mislilac Jan Panonije (Ianus Pannonius, 1434–1472) ostao »nepoznat i zaboravljen po svim principima naše reakcionarne estetike i književne historije XIX. stoljeća«, ¹⁰⁴ ali pritom nije imenovao nijednog estetičara ili povjesničara književnosti, pa tako ni Markovića. Štoviše, Markovića je, ponavljam, 1980. godine odredio kao »čuvenog estetičara«, što Posavcu, čini se, nije bilo poznato.

Međutim, na Markovićev filozofski doprinos Krleža prvi put nije uputio tek potkraj života ili, točnije, tek u svojoj osamdeset i sedmoj godini. To je prvi put učinio 1950. godine u spisu koji je, što doznajemo iz prospekta *Miroslav Krleža. Sabrana djela* izdavačkog poduzeća »Zora«, trebao biti objavljen pod naslovom »Filipović Vladimir o Marku Maruliću« u posljednjoj, trideset i šestoj knjizi Krležinih sabranih djela, a koja bi knjiga sadržavala studije, članke i govore koje je Krleža napisao ili izrekao u razdoblju od 1945. do 1953. godine. ¹⁰⁵ Ni spis »Filipović Vladimir o Marku Maruliću«, kao ni spomenuta knjiga Krležinih sabranih djela, nikada nisu objavljeni, jer se Krleža, o čemu svjedoči Čengić prenoseći jedan od svojih razgovora s njim, početkom 1970-ih »razišao sa 'Zorom'«, a zbog toga što je smatrao da je ta izdavačka kuća »na izdisaju«, da je loše organizirana i da nema »dobru ni propagandnu ni prodajnu službu«, ali i zbog toga što mu je tadašnji direktor »Zore« književnik

¹⁰² Popis kolegija iz kojih je Marković na Mudroslovnom fakultetu (1928. godine preimenovan u Filozofski fakultet) u Zagrebu od akademske 1874./1875. do akademske 1913./1914. godine održavao predavanja ili vježbe, vidi u: Peklić, *Život i djelo Franje Markovića*, pp. 49–54.

¹⁰³ Pc. [Posavac], natuknica »Marković, Franjo«, pp. 16b–17a: »Kako se K.[rleža] i o hrvatskoj estetici XIX. st.[oljeća] više puta paušalno izrazio negativno, smatrajući je u eseju *O pojavi Jana Panonija* (*Vjesnik*, 28. X. 1955) zajedno s hrvatskom književnom poviješću XIX. st.[oljeća] 'reakcionarnom', pretpostaviti je da na isti način misli o Markovićevoj glavnom djelu.«

¹⁰⁴ Miroslav Krleža, »O pojavi Jana Panonija. Fragment rukopisa iz oktobra 1942. god.«, *Vjesnik* 16 (Zagreb, 1955), broj 3314 (28. listopada 1955), pp. 8–9, na p. 9d.

¹⁰⁵ *Miroslav Krleža. Sabrana djela* (28. listopada 1955), pp. 8–9, na p. 9d. Miroslav Krleža, opremu prospekta izvela majstorska radionica Krste Hegedušića (Zagreb: Državno izdavačko poduzeće Hrvatske »Zora«, [1953]), p. 42: »*Studije, članci i govori 1945–1953*, svezak drugi: O Enciklopediji Jugoslavije / Govor, održan na zasjedanju republičkih redakcija u lipnju 1952 / Ductus generalis za rad na Enciklopediji Jugoslavije / Preambuo za novu reviju / Filipović Vladimir o Marku Maruliću / Pijana noć / Marty-Tillon / Kalendar jedne parlamentarne komedije / Kako stoje stvari«.

Ivan Dončević (1909–1982) rekao da se njegova djela »‘ne štampaju’« zato što ih »‘nitko ne čita.’«¹⁰⁶ No, povjesničar književnosti i Krležin bibliograf Davor Kapetanić tvrdi da je dinamika objavljivanja Krležinih sabranih djela ovisila »jedino o volji i kontroli Krležinoj«, a da se »kao zapreka pokazuje« Krležino neprestano unošenje izmjena, dopuna, prerada i proširenja tekstova, što je dovelo do sporog objavljivanja »novih svezaka«, pa je prekid suradnje »postao realna mogućnost rješavanja problema«, pri čemu je Krleži »epizoda s Dončevićem« poslužila kao »prikladan formalni povod« za to da donese »odluku o obustavi izdanja«.¹⁰⁷ Usprkos tome što tekst »Filipović Vladimir o Marku Maruliću« još uvijek nije objavljen, njegov sadržaj je ipak moguće doznati. Taj tekst se, naime, kao dio Krležine rukopisne ostavštine čuva u Zbirci rukopisa Nacionalne i sveučilišne knjižnice u Zagrebu, i to u konceptnoj rukopisnoj inačici, koja se sastoji od šest listova, te u konačnoj rukopisnoj inačici, koja se sastoji od deset listova, i koja je u dvama primjercima otipkana na stroju, s tim da se svaki od strojopisnih primjeraka sastoji od devet listova.¹⁰⁸ Obje inačice su polemičke naravi, a sadrže prosudbe o članku »Osnovi etičko-filozofske orijentacije Marka Marulića«, koji je napisao istraživač hrvatske filozofske baštine Vladimir Filipović (1906–1984) i koji je Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti objelodanila 1950. godine u *Zborniku u proslavu petstogodišnjice rođenja Marka Marulića 1450 – 1950*.¹⁰⁹ U objema inačicama spisa Krleža je obrazložio razloge zbog kojih je smatrao da je Filipovićev članak »slaba seminarska radnja« i nešto što je »potpuno suvišno da bude štampano«,

¹⁰⁶ Enes Čengić, »Sudbina Krležinih sabranih i izabranih djela«, u: Miroslav Krleža, *Pisma*, Sabrana djela Miroslava Krleže, sakupila i za štampu priredila: Silvana Čengić Voljević (Sarajevo: NIŠRO »Oslobođenje«, Zagreb: IKRO »Mladost« – ČGP »Delo« – OOUR »Globus«, 1988), pp. 389–402, na p. 398.

¹⁰⁷ D.[avor] Kap.[etanić], natuknica »Sabrana djela, djela i izabrana djela«, u: *Krležijana* 2, pp. 291a–300a, na p. 296a i 296b.

¹⁰⁸ Miroslav Krleža, [»Filipović Vladimir o Marku Maruliću«], rukopis: konceptna inačica, ff. 1–6; rukopis: konačna inačica, ff. 1–10; strojopis: konačna inačica, ff. 1–9, dva primjerka, u: *Miroslav Krleža, Filipović: Osnovi filozofsko-etičke orijentacije Marka Marulića. – (Bez mj. i god.), 33 l., anopistograf, listovi različite veličine, tekst hrv., rukopis i strojopis, paginacija inkontinuirana*. Zbirka rukopisa i starih knjiga Nacionalne i sveučilišne knjižnice u Zagrebu, signatura R 7970/A/1111.

Vidi i: *Rukopisna ostavština Miroslava Krleže: katalog*, glavni urednik: Ivan Kosić (Zagreb: Nacionalna i sveučilišna knjižnica, 2003), p. 89, n. 1111.

¹⁰⁹ Vladimir Filipović, »Osnovi etičko-filozofske orijentacije Marka Marulića«, u: Josip Badalić i Nikola Majnarić (uredili), *Zbornik u proslavu petstogodišnjice rođenja Marka Marulića 1450 – 1950*, djela Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti, knjiga 39. (Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, 1950), pp. 279–298.

kako stoji u konceptnoj inačici spisa,¹¹⁰ te da Filipović u članku iznosi »kontrareformacione teze« koje redovito »predstavljaju negaciju očite materijalne istine« i da »tjera običnu vulgarnu klerikalnu propagandu na temelju svijesne neistine«, kako stoji u konačnoj inačici spisa.¹¹¹ Kao što doznajemo iz zapisnika s 11. sjednice Predsjedništva Akademije održane 10. studenog 1950. godine, prosudbe o tom Filipovićevu članku Krleža je kao potpredsjednik Akademije izložio članovima Predsjedništva, koji su ostali osupnuti i rekli, primjerice, da članak »dra V. Filipovića znači skretanje ove Akademije i s linije njenog ranijeg sjajnog perioda« (Andrija Štampar, 1888–1958), zatim da se Akademiji »ovakovi propusti ne bi smjeli događati« i da je u članku »napisano upravo svašta« (Antun Barac, 1894–1955), onda da se »ovako u ovoj Akademiji nije pisalo ni u vrijeme apoštolske monarhije« (Fran Tućan, 1978–1954), te da članak otkriva Filipovićeve »potpuno krive poglede na društvo i nauku« (Vanja Radauš, 1906–1975), nakon čega su zaključili da će se Filipovićev »članak izbaciti, napisati novi odgovarajući drugi članak, pa nakon toga Zbornik izdati.«¹¹² U novoj inačici Akademijina zbornika posvećenoga petstogodišnjici rođenja hrvatskog renesansnog mislioca Marka Marulića (1450–1524) tako je umjesto Filipovićeva članka otisnut članak »Još Marulićevih stihova«, koji je napisao filolog Vjekoslav Štefanić (1900–1975).¹¹³

Kada je analizirao tvrdnje koje je Filipović zabilježio u članku »Osnovi etičko-filozofske orijentacije Marka Marulića«, akademik Krleža je u objema inačicama rukopisa »Filipović Vladimir o Marku Maruliću« spomenuo i Markovića. Na to su ga ponukali Filipovićeви iskazi o hrvatskom renesansnom filozofu i Marulićevu suvremeniku Jurju Dragišiću (Georgius Benignus de Salviatis, oko 1445–1520), koji je, kako naglašava istraživač hrvatske filozofske baštine Ivica Martinović, u hrvatsku književnost, ali i u filozofiju, uveo obranu (*defensio*) i

¹¹⁰ Krleža, [»Filipović Vladimir o Marku Maruliću«], rukopis: konceptna inačica, f. 4r.

¹¹¹ Krleža, [»Filipović Vladimir o Marku Maruliću«], rukopis: konačna inačica, ff. 2r i 10r.

¹¹² *Zapisnik 11. sjednice Predsjedništva Akademije, održane 10. XI. 1950 u 17 h.*, pp. 1–7, na pp. 3, 4 i 5. Zapisnik se čuva u Arhivu Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti, fond HR AHASU 2/1. Zapisnici - sjednica Predsjedništva 1950.–1960.

¹¹³ Vjekoslav Štefanić, »Još Marulićevih stihova«, u: Josip Badalić i Nikola Majnarić (uredili), *Zbornik u proslavu petstogodišnjice rođenja Marka Marulića 1450 – 1950*, djela Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti, knjiga 39. (Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, 1950), pp. 279–298.

Detaljnije o sadržaju konceptne i konačne inačice Krležina spisa »Filipović Vladimir o Marku Maruliću«, kao i o razlozima zbog kojih su članovi Predsjedništva Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti izbacili Filipovićev članak »Osnovi etičko-filozofske orijentacije Marka Marulića« iz *Zbornika u proslavu petstogodišnjice rođenja Marka Marulića 1450 – 1950*, vidi u: Davor Balić, »Krležini iskazi o Maruliću i njegovu opus«, *Prilozi za istraživanje hrvatske filozofske baštine* 42/2(84) (Zagreb, 2016), pp. 353–419, na pp. 367–381.

koji je, također prema Martinovićevim spoznajama, bio prvi hrvatski filozof koji je tiskao filozofsko djelo: udžbenik iz logike *Dialectica nova* (1488).¹¹⁴ Inače, Krleža je u obje inačice spisa spominjanjem Dragišića i Markovića želio dokazati da Filipović nije razumio obilježja hrvatske renesansne filozofije, a ni osobitosti filozofskih promišljanja hrvatskih filozofa, zbog čega je na margini konceptne inačice spisa istaknuo da je Filipović »glupan« i »idijot«.¹¹⁵ U konceptnoj inačici spisa Krleža je Markovića spomenuo u sljedećoj rečenici:

»on [Filipović] dopušta (po Markoviću) da kod de Salviatisa postoji bogumilska komponenta (iz Bosne emigrant) ali sva ta njegova filozofija nije odraz našeg života ni izraz naše sredine, jer su ti problemi daleko od naših briga kao npr od briga de Salviatisa koji je bos.[anski] emigrant a Bosna leži u ruševinama i to nije naš problem ni naše brige <...>«.¹¹⁶

Filipović je, naime, u članku konstatirao da Marković »s pravom zaključuje« da je Dragišićev »slobodniji filozofijski smjer« bio nadahnut bogumilstvom, s kojim je u doticaju bio onda kada je živio u Bosni, iz koje je još kao mladić pobjegao pred Turcima.¹¹⁷ To je Filipović preuzeo iz Markovićeve nastupnog govora za rektora Kraljevskog sveučilišta Franje Josipa I. u Zagrebu, koji je novoizabrani rektor Marković održao 19. listopada 1881. godine, a prvi put objavio već 29. listopada iste godine.¹¹⁸ O tom govoru dosad su se

¹¹⁴ Ivica Martinović, »Juraj Dragišić (2)«, *Zbor* 3, br. 8(26), prilog u: *Mi list mladih: glasilo katoličke mladeži* 17 (Zagreb, 1993), br. 11, p. 9, na p. 9d: »<...> Dragišić se okušao u pisanju logičkih udžbenika, prigodnih djela i teoloških monografija, ali su mu obrane priskrbile europski odjek.«; Ivica Martinović, »Humanist, filozof i teolog Juraj Dragišić«, *Dubrovnik: časopis za književnost i znanost*, nova serija 6/4 (Dubrovnik, 1995), pp. 213–232, na p. 230: »Dragišićevu su filozofskom i teološkom djelu upravo 'obrambene knjige' (*libri defensorii*)« priskrbile europski odjek i humanistički značaj.« Vidi i: Ivica Martinović, »Žanrovi hrvatske filozofske baštine od 15. do 18. stoljeća«, u: Pavo Barišić (glavni urednik), *Otvorena pitanja povijesti hrvatske filozofije*, zbornik radova znanstvenoga skupa, Zagreb, 23.–25. lipnja 1999. (Zagreb: Institut za filozofiju, 2000), pp. 69–151, na p. 71: »Prvi od filozofa koji je u rukama držao tiskano svoje djelo, Nikola Modruški, objavio je 1474. nadgrobni govor (*oratio in funere*) moćnom i ozloglašenom kardinalu, ne i svoja filozofska djela. Prvo tiskano filozofsko djelo, *Dialectica nova* (1488), potjecalo je iz pera Jurja Dragišića.«; p. 76: »Juraj Dragišić u hrvatsku je književnost i filozofiju uveo obranu (*defensio*) kao izgrađenu književnu vrstu.« Isto vidi i u: Ivica Martinović, *Žanrovi hrvatske filozofske baštine od 15. do 18. stoljeća* (Split: Filozofski fakultet Sveučilišta u Splitu, 2011), pp. 11 i 19.

¹¹⁵ Krleža, [»Filipović Vladimir o Marku Maruliću«], rukopis: konceptna inačica, f. 5r na lijevoj margini.

¹¹⁶ Krleža, [»Filipović Vladimir o Marku Maruliću«], rukopis: konceptna inačica, f. 5r.

¹¹⁷ Filipović, »Osnovi etičko-filozofske orijentacije Marka Marulića«, p. 283.

¹¹⁸ [Franjo Marković], »Filozofijski pisci od 15.–18. vieka u Dalmaciji«, nastupni govor novoizabranoga rektora magnifika, dra. Fr. Markovića, držan prigodom njegove instalacije, dne

očitovali brojni istraživači hrvatske filozofske baštine, od kojih izdvajam Ljerku Schiffler (1941–2016), koja je ustvrdila da se njegova važnost sastoji od »iniciranja filozofijskog djelovanja i unapređenja filozofskog života«, kao i od toga što njime počinje tematiziranje »hrvatske filozofske historiografije«,¹¹⁹ a izdvajam i Ivicu Martinovića, koji je kao glavni i odgovorni urednik *Priloga za istraživanje hrvatske filozofske baštine* u broju iz 2013. godine, pa onda i u broju iz 2014. godine, naglasio da će taj časopis s nesmanjenim žarom i nadalje slijediti Markovićev poziv ili, kako stoji u rektorskom govoru, »krasnu zadaću«: proučavanje hrvatske filozofske baštine.¹²⁰

Krležu pritom nije zasmetalo Filipovićevo oslanjanje na Markovićev stav iz kojega proizlazi da je Dragišićevu filozofsku misao obilježavala i »bogumilska komponenta«. Naime, u inačici već spomenutoga eseja »O našem dramskom répertoireu« iz 1953. godine, a koja se od inačice iz 1948. godine razlikuje po tome što sadrži tvrdnju o Bosni kao »bogumilskoj«, a onda i po tome što je Dragišić u toj kasnijoj inačici ispravno određen kao pripadnik franjevačkog reda, Krleža je priopćio da je Dragišić »rođen u Srebrenici, u bogumilskoj Bosni«, pri čemu je smatrao da je upravo Dragišić bio »najmarkantniji u blještavilu« hrvatskih renesansnih »dominikanskih i franjevačkih plejada«. ¹²¹ Uz to, Krleži se

19. listopada, *Vienac. Zabavi i pouci* 13 (Zagreb, 1881), br. 44 (29. listopada 1881), pp. 701–707, na p. 703a:

»Ako se Dobrotić [Juraj Dobrotić / Juraj Dragišić] iztaknuo književnim braniocem toga muža [Johannesa Reuchlina, 1455–1522], i ako je po navodu, – u Cervi [Seraphinus Maria Cerva / Serafin Marija Crijević, 1686–1759] manjkajućem, – koncem XV. vieka dao tiskati u Rimu [sic!] svoje djelce [*Propheticae solutiones*, Firenca, 1497] na obranu Savonarole [Girolamo Savonarola, 1452–1498], lomačom sažganoga: onda se dade suditi, kako se je Dobrotić, prem naslovni biskup nazarenski, oddvajao od skolastičnoga pravca filozofije, a naginjao na novoplatonski slobodniji smjer; onda se dade zaključiti, da je to sve bilo sigurno jedan od glavnih povoda, s kojih se je on 'pred ljutinom protivnika svojih' – kako sam piše – iz Italije zaklonio u Dubrovnik; onda se dade nagadjati, da su ga na takov slobodniji filozofijski smjer naklanjale pobude bogomilske, koje će on biti iz Bosne mladjahana sobom ponio u svet.«

¹¹⁹ Ljerka Schiffler, »Temeljna obilježja filozofijske djelatnosti u poslijepreporodnom razdoblju«, u: *Dani Hvarskog kazališta [XXV]: Hrvatska književnost od preporoda do Šenoina doba* (Split: Književni krug, 1999), pp. 21–34, na p. 32.

¹²⁰ Ivica Martinović, »Za hrvatsku filozofsku baštinu«, *Prilozi za istraživanje hrvatske filozofske baštine* 39/1(77) (Zagreb, 2013), pp. [5–7], na p. [7]; Ivica Martinović, »For Croatian Philosophical Heritage«, *Prilozi za istraživanje hrvatske filozofske baštine* 40/1(79) (Zagreb, 2014), pp. 7–9, na p. 9.

Usp. [Marković], »Filozofijski pisci od 15.–18. vieka u Dalmaciji«, p. 707a:

»Nam danas, dočim iz nova počimamo filozofijsku radnju hrvatskoga naroda, podaju nacrtani prošlovjekovni naši prekovlebitski filozofijski pisci krasnu zadaću.«

¹²¹ Miroslav Krleža, »O našem dramskom repertoireu (Povodom 400. godišnjice Držićeve 'Tirene')«, u: *Hrvatska književna kritika VI. Miroslav Krleža* (Zagreb: Matica hrvatska, 1953), pp. 229–248, na pp. 232 i 233.

prisutnost bogumilske sastavnice u Dragišićevu filozofskom učenju nedvojbeno izuzetno dopadala. U svojim je djelima bogumile redovito uzvisivao, pa tako istaknuo i to da su, primjerice, »magistrala naše povijesti« (1916/1953/) da su ishodišna »linija jugoslavenske kulturne tradicije i kontinuiteta« (1919), da su »jedini kontrapunkt usred našeg srednjovjekovnog rasula« (1944/1963/), a da će bogumilstvo »ostati magistralom naše medijevalne prošlosti« (1951).¹²² Ali, itekako su ga zasmetale Filipovićeve tvrdnje koje su uslijedile nakon onih iz kojih doznajemo da je u Dragišićevu filozofskom nauku bila prisutna bogumilska sastavnica. Konkretno, zasmetalo ga je to što je Filipović zapisao da »filozofije« brojnih hrvatskih renesansnih filozofa, od kojih Filipović osim Jurja Dragišića spominje i Benedikta Benkovića (Benedictus Bencovich, oko 1460–1522), Grgura Budisaljica (Gregorius Ragusinus, Natalis, oko 1485–1551?) i Franu Petrića (Franciscus Patricius / Francesco Patrizi, 1529–1597), »niti su odraz našega života, niti izraz naše sredine«, jer su »bez životne veze sa svojim narodom.«¹²³ U konceptnoj inačici spisa »Filipović Vladimir o Marku Maruliću« Krleža je upozorio na proturječnost Filipovićeve tvrdnji. Ponavljam, Filipović je najprije zapisao da Marković »s pravom zaključuje« da je Dragišićev »slobodniji filozofijski smjer« bio nadahnut bogumilstvom, s kojim je u doticaju bio onda kada je živio u Bosni, iz koje je kao mladić pobjegao pred Turcima, a nakon toga procijenio da Dragišić spada među one hrvatske renesansne filozofe čija promišljanja »niti su odraz našega života, niti izraz naše sredine«. Krleža je pak bio uvjeren da upravo prisutnost bogumilske sastavnice u Dragišićevoj filozofiji dokazuje Dragišićevu zainteresiranost i zabrinutost za sudbinu Bosne te da je Dragišić upravo bogumilskom sastavnicom odražavao 'naš život', izražavao

Usp. Miroslav Krleža, »O našem dramskom répertoireu: povodom 400 godišnjice Držičeve 'Tirene'«, *Djelo: časopis za politička, ekonomska i kulturna pitanja* 1/1 (Zagreb, 1948), pp. 34–40, na pp. 34b–35a: »Najmarkantniji u blještavilu tih naših dominikanskih [sic!] plejada, Juraj Dragišić, Georgius Benignus de Salvatis, <...> Rođen u Srebrenici, u Bosni, <...>«.

¹²² Miroslav Krleža, dnevnički zapisi: »1. VI. 1916. u 7 sati i 15 naveče.«, pp. 402–403, u: Miroslav Krleža, »Zapisi iz godine tisućudevetstotinaišesnaeste«, pp. 359–422, *Nova misao: mesečni časopis* 1/9 (Beograd, 1953), na p. 402; Miroslav Krleža, »Hrvatska književna laž«, *Plamen: polumesečnik za sve kulturne probleme* 1/1 (Zagreb, 1919), pp. 32–40, na p. 40; Miroslav Krleža, »Illyricum sacrum. Odlomci rukopisa iz kasne jeseni 1944.«, *Kolo: časopis za književnost, umjetnost i kulturu*, nova serija 1 (CXCI)/7 (Zagreb, 1963), pp. 149–187, na p. 184; M.[irolav] Krleža, [»Predgovor«], u: *Zlato i srebro Zadra*, publikacija uz izložbu »Zlato i srebro Zadra« koja je otvorena 29. listopada 1951. godine u Zagrebu ([Zagreb:] Izdavački zavod Jugoslavenske akademije, [1951]), pp. 5–40, na p. 39.

¹²³ Filipović, »Osnovi etičko-filozofske orijentacije Marka Marulića«, p. 284: »Međutim, sve te filozofije [Dragišićeva, Benkovićeve, Budisaljiceve i Petrićeva] niti su odraz našega života, niti izraz naše sredine. Svi ti naši humanisti daju uglavnom rješenja problema, koji daleko od naših životnih briga i problema predstavljaju nadasve vrijedne priloge i pobude univerzalnoj nauci Evrope, ali bez životne veze sa svojim narodom.«

stanje 'naše sredine' i iskazivao vezu sa 'svojim narodom'. U konačnoj inačici spisa »Filipović Vladimir o Marku Maruliću« Krleža je još žešće kritizirao Filipovićeve tvrdnje o Dragišiću kao filozofu čija filozofska misao nije bila u doticaju s 'našim' životom, 'našom' sredinom i 'našim' narodom.¹²⁴ Ocijenio ih je kao nelogične, pri čemu je i u toj inačici spomenuo Markovića:

»Pisac studije o etičkofilozofskoj orijentaciji Marulićevoj [Vladimir Filipović] – blagohotno – dopušta (po Franji Markoviću) da kod Dragišića de Salviatisa postoji bogumilska komponenta, ali onda, zaista nelogično, govori o tome kako sva ta filozofija nije odraz našega života i naše sredine, jer su ti problemi daleko od naših briga, kao na primjer od briga Dragišićevih, koji je bio bjegunac iz Bosne, a Bosna je ležala u ruševinama svoje definitivne katastrofe.«¹²⁵

Krleža se o Markoviću kao filozofu očitovao i 1957. ili 1958. godine prilikom redakture teksta za *Enciklopediju Leksikografskog zavoda* o njemačkom filozofu, pedagogu i psihologu Johannu Friedrichu Herbartu (1776–1841). Markovića je spomenuo dvaput, pri čemu je to prvi put učinio onda kada je rekao sljedeće:

»Apstrahiram u ovom slučaju od vlastitih idiosynkrasia spram ove vrste 'misli-laca' – là [treba: à] la Herbart, koji su tako fatalno djelovali na našu katedarsku filozofiju i to ne samo na Franju Markovića. Njihov utjecaj osjeća se do danas.«¹²⁶

Premda je najavio da će zatamiti odbojnost spram »vrste 'misli-laca' là [à] la Herbart«, to se, očekivano, nije dogodilo. Nastavljujući iznositi prosudbe o Herbartu, otkrio je razloge svoje nesnošljivosti prema herbartovcima. Rekao je da su »švapski nazovi-realisti«, koji su »od misaonog realizma stvorili fantastičnu hiperkombinatoriku mrtvih riječi i pojmova«, koji su »čitave spletove misaonih pitanja pretvorili u dosadnu hartiju skriptorske rabote« i koje je obilježavalo »kobno pomanjkanje za razumijevanje bilo čega što se zove filozofska misao ljudska.«¹²⁷ No, time je otkrio i razloge zbog kojih je djelovanje herbartovaca ocijenio kao »fatalno«, što bi, očito, trebalo razumijevati kao djelovanje koje je negativno.

¹²⁴ Za najnovije spoznaje o Dragišićevim doticajima s 'našom' sredinom usp. Ivica Martinović, »Dubrovačko prognaništvo Jurja Dragišića (1496–1500)«, u: Erna Banić-Pajnić, Bruno Čurko, Mihaela Girardi-Karšulin i Ivica Martinović (uredili), *Juraj Dragišić (Georgius Benignus): Život i djela* (Zagreb: Institut za filozofiju, 2016), pp. 19–46.

¹²⁵ Krleža, [»Filipović Vladimir o Marku Maruliću«], rukopis: konačna inačica, f. 6r.

¹²⁶ Miroslav Krleža, »Herbart, Johann Friedrich«, pp. 157–158, u: Josip Šentija (priredio), »Iz Krležine baštine. Marginalije uz tekstove za *Opću enciklopediju* (drugi dio)«, pp. 23–288, *Radovi Leksikografskoga zavoda Miroslav Krleža* 8 (Zagreb, 1999), na p. 157.

¹²⁷ Krleža, »Herbart, Johann Friedrich«, u: Šentija (priredio), »Iz Krležine baštine. Marginalije uz tekstove za *Opću enciklopediju* (drugi dio)«, pp. 157–158.

Koji su »švapski« mislioci Krleži mogli biti poznati kao oni koji su djelovali 'à la Herbart', dakle kao herbartovci? Je li Marković doista, kao što tvrdi Krleža, prigrlio stavove koji su počivali na herbartovskim učenjima? Jesu li herbartovska učenja utjecala, kako sugerira Krleža, na neke hrvatske sveučilišne filozofe koji su bili Markovićevi suvremenici i na koje? Jesu li herbartovska učenja utjecala na neke hrvatske sveučilišne filozofe koji su bili Krležini suvremenici i na koje? Odgovori na ta četiri pitanja od presudne su važnosti za donošenje zaključka o utemeljenosti dviju rečenica koje je Krleža izdiktirao onda kada je promišljao o Herbartu, pri čemu je u prvoj od tih rečenica spomenuo i Markovića.

Najlakše je odgovoriti na prvo pitanje. Podatke o herbartovcima koji su bili filozofi možemo doznati, primjerice, iz djela *Geschichte der neueren Philosophie*, koje je napisao i 1886. godine objavio njemački povjesničar filozofije Friedrich Otto Richard Falckenberg (1851–1920). Od njemačkih filozofa Falckenberg je kao herbartovce izdvojio, primjerice, Moritza Wilhelma Drobischa (1802–1896), Gustava Hartensteina (1808–1890), Ludwiga Strümpella (1812–1899), Franza Theodora Waitza (1821–1864), Heymanna (Hermann) Steinthala (1823–1899) i Moritza Lazarusa (1824–1903), ali i austrijske filozofe, kao što su, primjerice, Joseph Wilhelm Nahlowsky (1812–1885), Wilhelm Fridolin Ritter Volkmann (1822–1877) i Robert Zimmermann (1824–1898).¹²⁸ Šesnaest godina poslije, točnije 1912. godine, austrijski filozof Rudolf Eisler (1873–1926) objavio je *Philosophen-Lexikon*, u kojem je izdvojio čak dvadeset jednog bilo njemačkog bilo austrijskog herbartovca.¹²⁹ Ta dva djela pružala su širem krugu čitalaca osnovne podatke o obilježjima 'novije' filozofije i o najvažnijim filozofima, pa tako i o onima koji su bili herbartovci. Ali pritom se nikako ne može dokazati da je Krleža bio upućen u njihov sadržaj, dakle da je baš iz njih doznao imena onih filozofa koji su djelovali 'à la Herbart'. No, sa sigurnošću se može tvrditi da je te podatke doznao iz djela *Estetica*, koje je napisao i prvi put objavio 1902. godine talijanski filozof i političar Benedetto Croce (1866–1952). Naime, Krleža se u eseju »O poeziji«, napisanom tijekom jeseni 1940. godine, a prvi put otisnutom 1967. godine,¹³⁰ uvelike oslanjao upra-

¹²⁸ Richard Falckenberg, *Geschichte der neueren Philosophie. Von Nikolaus von Kues bis zur Gegenwart* (Leipzig: Verlag von Veit & Comp., 1886), pp. 399 i 414.

¹²⁹ Rudolf Eisler, natuknica »Herkart, Johann Friedrich«, u: Rudolf Eisler, *Philosophen-Lexikon. Leben, Werke und Lehren der Denker* (Berlin: Verlegt bei Ernst Siegfried Mittler und Sohn, 1912), pp. 253–260, na p. 259: »Herbartianer sind Drobisch, Hartenstein, Strümpell, Zimmermann, Thilo, Ziller, Flügel, Rein, C.[arl] S.[ebastian] Cornelius, Schilling, Stiedenroth (z.[um] Teil), Griepenkerl, Bobrik, Drbal, Lott, Volkmann, Waitz (z.[um] Teil), G.[ustav] A.[dolf] Lindner, Nahlowsky, Stoy, Wittstein u.[nd] a.[ndere].«

¹³⁰ Miroslav Krleža, »O poeziji«, pp. 323–340, u: Miroslav Krleža, »Zapisi jeseni 1940«, pp. 301–355, *Forum: časopis Odjela za suvremenu književnost Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti* 6/3–4 (Zagreb, 1967).

vo na stavove koje je Croce izložio u tom svojem djelu.¹³¹ Iz njega je doznao i podatke o Herbartu te o herbartovcima, od kojih je Croce detaljnije obradio Steinthala, Lazarusa, Volkmana i Zimmermanna, a doznao je i Croceove stavove o njihovim filozofskim, posebice estetičkim učenjima.¹³²

No, teže je odgovoriti na drugo pitanje: je li Marković doista, kao što tvrdi Krleža, prigrlio stavove koji su počivali na herbartovskim učenjima? Tumačitelji Markovićevih filozofskih napora su sve do 1982. godine najčešće tvrdili da je Marković uvelike slijedio Herbartova filozofska učenja. Primjerice, Albert Bazala je u studiji »Filozofijski portret Franje Markovića« iz 1921. godine naglasio da temelji Markovićeva »naučnog sustava <...> leže u Herbartovoj nauci«, zatim da se Marković »ni po sadržaju ni po metodi ne odvaja znatno od utrtih putova Herbartove škole« i da je bio »vjeran pristaša Herbartove nauke«. ¹³³ Istraživač hrvatske filozofske baštine i leksikograf Kruno Krstić (1905–1987) je pak u povijesnom pregledu »Filozofija u Hrvatskoj« iz 1943. godine zapisao da se Marković »uglavnom priklanja Herbartu, i to namjerno, držeći da je njegov sustav po svojim formalnim odlikama najprikladniji temelj za uvođenje znanstvenoga filozofijskoga rada na sveučilištu.« ¹³⁴ U tekstu koji je nepotpisani autor objavio 1966. godine u *Spomenici Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti* stoji da je Marković »svoje estetske i etičke ocjene orijentirao po Herbartovim formalističkim principima« te da je prilikom »izrađivanja filozofije i filozofske misli u nas« posegnuo za »pozajmicama«, pri čemu se odlučio za »Hertartovu filozofiju«, koja, poručuje taj nepoznati autor, svojim »epigonskim i eklektičkim karakterom« nije ništa drugo »doli mrtvi rukav u struji njemačke filozofije.« ¹³⁵ Na tvrdnje iz tog teksta obrušio se Vladimir Filipović u članku koji je 1982. godine posvetio razmatranjima o Markoviću kao herbartovcu. Najprije se očitovao o autoru rekavši da je »anonimni i time

¹³¹ Davor Balić, »Miroslav Krleža's Assessment of Frane Petrić«, *Prilozi za istraživanje hrvatske filozofske baštine* 43/2(86) (Zagreb, 2017), pp. 489–537, na pp. 494–499.

¹³² Benedetto Croce, *Estetica come scienza dell'espressione e linguistica generale. I. Teoria. II. Storia.* (Milano – Palermo – Napoli: Remo Sandron, 1902). Croceove stavove o obilježjima Herbartovih učenja vidi, primjerice, na pp. 324–328, o obilježjima Steinthalovih učenja, primjerice, na pp. 349–353, o obilježjima Lazarusovih i Volkmannovih učenja na p. 351 i 399, a o obilježjima Zimmermannovih učenja, primjerice, na pp. 393–399.

Usp. Benedetto Croce, *Estetika kao znanost izraza i opća lingvistika. Teorija i historija*, prijevod s talijanskog Sanja Roić (Zagreb: Globus, 1991), pp. 266–268, 283–285, 315–319.

¹³³ Bazala, »Filozofijski portret Franje Markovića«, p. 221 u napomeni i p. 248.

¹³⁴ Kruno Krstić, »Filozofija u Hrvatskoj«, u: Filip Lukas (glavni urednik), *Naša Domovina*, sv. 1. (Zagreb: Izdanje Glavnog ustaškog stana, 1943), pp. 397–405, na p. 401b.

¹³⁵ [s. n.], »Društvene nauke«, u: *Spomenica. Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti 1866-1966* (Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, [1966]), pp. 29–54, na p. 53.

neodgovorni pisac«, nakon čega je njegov tekst ocijenio kao »diletantski«, a zbog toga što je, kako proizlazi, sadržavao prosudbe s kojima Filipović nije bio suglasan, jer ih je protumačio ovako: Marković je u »svoju nastavu prenio Herbartovu filozofsku misao«; Marković je u »našu« filozofiju ugradio »nešto neživo i nama tuđe«; Marković je bio »epigon Herbart«. ¹³⁶ Premda je već na početku članka priopćio da je djelo *Razvoj i sustav obćenite estetike* rezultat Markovićevih »dugogodišnjih formalističko-estetskih analiza i primjena u književno-kritičarskoj praksi, a u duhu Zimmermannsko-Herbartovskih ideja«, ¹³⁷ Filipović je u nastavku članka negirao mogućnost da je Marković bio priklonjen Herbartovu filozofskom nauku. Pritom je smatrao da je Herbart Markoviću »bio tek uzor metodološke kritičnosti u školskom razvoju filozofske misli«, pa pojasnio da »Hertartova veličina nije u osebnosti filozofskih vidika, nego u kritičnosti 'obrade filozofskih pojmova', a što je upravo naš Marković trebao kao uvođenje filozofije u nas«, nakon čega je izjavio da »Marković nije herbartijanac, jer on ne preuzima njegov gotov sistem, nego njegovu kritički domišljenu metodu.« ¹³⁸ Filipovićevi stavovi iz tog članka uvelike su utjecali na neke druge istraživače hrvatske filozofske baštine koji su se očitovali o Markovićevu možebitnom priklanjanju Herbartovu filozofskom nauku. Tako je, primjerice, Franjo Zenko u uvodnoj studiji hrestomatije *Novija hrvatska filozofija* otisnutoj 1995. godine objeručke prigrlio Filipovićevu mišljenje i također zastupao stav da je Marković uzeo »kao pomagalo Herbartovu školsko-filozofijsku paradigmu kao najpogodniju«, s tim da je Zenko istodobno bio uvjeren da na razvoj novije hrvatske filozofije »i nije tako negativno utjecao njegov [Markovićev] tzv. herbartizam«. ¹³⁹ Međutim, u toj istoj hrestomatiji, ali u studiji koja se u cijelosti odnosila na Markovića, Ivan Čehok je nakon analiziranja Markovićevih

¹³⁶ Vladimir Filipović, »Franjo Marković – rodoljubni pjesnik i učitelj filozofije. Koliko u filozofiji herbartovac?«, *Prilozi za istraživanje hrvatske filozofske baštine* 8 (Zagreb, 1982), pp. 7–24, na p. 12.

¹³⁷ Filipović, »Franjo Marković – rodoljubni pjesnik i učitelj filozofije. Koliko u filozofiji herbartovac?«, p. 8.

¹³⁸ *Ibid.*, pp. 13, 16 i 23.

¹³⁹ Zenko, »Novija hrvatska filozofija«, p. 18: »Franjo Marković je donio odluku: privremeno, dok nema izgrađene i gotove neke druge osnove, uzet će kao pomagalo Herbartovu školsko-filozofijsku paradigmu kao najpogodniju, jer je formalno-pojmovna te kao takva neutralna i distancirana od realno sadržajnih, bilo prošlih, bilo aktualnih filozofema, sve s ciljem da se studenti nauče najprije formalno-pojmovno filozofijski misliti kako bi se onda u samostalnosti svojeg filozofiranja odlučivali u kojemu će sadržajnom smjeru krenuti.«; p. 19: »Premda nije uspio dokraja u svojem naumu, tj. da na temelju proučene povijesti hrvatske filozofije izradi naumljenu novu školskofilozofijsku paradigmu koja bi mu zamijenila onu herbartovsku <...> smije se i može reći da u daljnji razvoj hrvatske filozofije novijeg razdoblja i nije tako negativno utjecao njegov [Markovićev] tzv. herbartizam koliko bi se to željelo katkada prikazati.«

promišljanja o temama iz logike, pedagogije i estetike, zaključio da Marković u logici nije bio »pristaša i sljedbenik Herbarta«, no da se ipak »ponegdje oslanja na njegove učenike«, zatim da je u pedagogiji »preuzeo Herbartove pedagoške misli, obrađujući u tome sklopu i etiku«, a da u estetici, posebice u drugoj, znači u sustavnoj cjelini *Razvoja i sustava obćenite estetike*, »preuzima osnovne postavke R.[oberta] Zimmermanna, najznačajnijeg herbartovskog estetičara«. ¹⁴⁰ Da se Markovićeva filozofska misao zasniva na Herbartovu učenju, uvjeren je bio Damir Barbarić. Taj, među ostalim, istraživač hrvatske filozofske baštine zapisao je u članku »Uz Markovićevu estetiku glazbe« iz 2014. godine da se »ne može <...> izbjeći opći zaključak o Markovićevu presudnom filozofijskom oslanjanju na Herbarta i osnove njegova filozofijskog nauka«, pa zaključio da je Marković »u filozofiji <...> bio i ostao herbartovac, što znači da je s Herbartom dijelio nepomirljivu kritiku filozofije spekulativnog idealizma, koja je po njemu puko apstraktna i s nužnošću vodi u panteistički, a potom i ateistički monizam.« ¹⁴¹ Napoljetku, o tome u kolikoj je mjeri Marković prigrlio stavove koji su počivali na herbartovskim učenjima, očitovao se i filolog Bojan Marotti, koji je u pogovoru kritičkog izdanja Markovićeve *Etike* iz 2016. godine konstatirao da se »može govoriti o Herbartovu utjecaju na Markovića«, ali da pritom »ipak treba biti oprezan«, jer Markovićev »herbartizam valja shvatiti posve uvjetno«, što je Marotti obrazložio i time da Markovićeva »rukopisna ostavština još uvijek nije proučena.« ¹⁴² Kako bi, dakle, nakon svega iznjetoga trebao glasiti ispravan odgovor na pitanje je li Marković slijedio Herbartov filozofski sustav? Dosadašnji izučavatelji Markovićeva filozofskog opusa na to su pitanje dali raznorazne odgovore. Čini se da je, a promišljajući o tome *što je, kako je i koliko je toga* Marković u svojim djelima prihvatio, preuzeo ili preinačio iz herbartovskog filozofskog nauka, najbolje postupio Bazala, koji je još 1921. godine napomenuo da će pouzdane odgovore na ta pitanja ponuditi tek onaj »tko se daje na to, da Markovićevu nauku prikaže po sadržajnoj strani.« ¹⁴³ Usprkos tekstovima u kojima su se njihovi autori donekle bavili i tom proble-

¹⁴⁰ Čehok, »Franjo Marković«, pp. 35–36, 40 i 41.

¹⁴¹ Damir Barbarić, »Uz Markovićevu estetiku glazbe«, *Prilozi za istraživanje hrvatske filozofske baštine* 40/2(80) (2014), pp. 451–465, na p. 457.

¹⁴² Bojan Marotti, »Franjo pl. Marković«, u: Franjo pl. Marković, *Etika*, kritičko izdanje priredio i pogovor napisao Bojan Marotti (Zagreb: Matica hrvatska, 2016), pp. 199–228, na pp. 203 i 204.

¹⁴³ Bazala, »Filozofijski portret Franje Markovića«, p. 221 u napomeni: »Kako je Marković u svojim djelima Herbartovu nauku prihvatio, koliko je na njoj prema razvoju u školi Herbartovoj izmijenio, što je u svoj sustav misli uzeo od drugih filozofa i kako, sve je to posao, koji može biti s čisto povjesno-naučnog stajališta znatan, i trebat će da ga izvrši onaj, tko se daje na to, da Markovićevu nauku prikaže po sadržajnoj strani.«

matikom, sustavnom obradom i usporedbom cjelokupnoga Markovićeve opusa s herbartovskim učenjima dosad se, nažalost, nije pozabavio nijedan istraživač hrvatske filozofske baštine.

Treće je pitanje bilo, podsjećam, ovo: jesu li herbartovska učenja utjecala na, kako sugerira Krleža, neke hrvatske sveučilišne filozofe koji su bili Markovićeve suvremenici i na koje? Iz dosadašnjih istraživanja proizlazi da se na herbartovska filozofska učenja oslanjao filozof i Markovićeve učenik Gjuro (Đuro) Arnold (1853–1941). To je dokazalo nekoliko istraživača hrvatske filozofske baštine, ponajprije Branko Despot¹⁴⁴ i Zlatko Posavac.¹⁴⁵ Ali, u posljednje vrijeme raspoložemo i dokazima da je pod utjecajem Herbarta i njegovih sljedbenika bio i Bazala, posebice u svojem mladenačkom spisu *Psihologija u hrvatskom umjetnom pjesništvu* iz 1901. godine, na što je 2012. godine u članku »Bazalino razumijevanje snova« upozorila istraživačica hrvatske filozofske baštine Ivana Skuhala Karasman.¹⁴⁶ Pritom dodajem da su stavovi Herbarta te njegovih sljedbenika utjecali i na neke druge hrvatske mislioce koji su bili Markovićeve suvremenici, ali koji nisu neposredno oblikovali, kako bi rekao Krleža, »našu katedarsku filozofiju«. Jedan od njih bio je povjesničar umjetnosti, slikar i političar Isidor (Iso, Izidor) Kršnjavi (1845–1927), kojega je estetičar Danko Grlić (1923–1984) odredio kao prvog našeg herbartovca.¹⁴⁷ Uz Kršnjavoga izdvajam

¹⁴⁴ Branko Despot, *Filozofija Đure Arnolda* (Zagreb: Kolo Matice hrvatske, 1970), p. 29: »Arnold polazi u metafizici, kao i Herbart, od 'očuta' (osjet, Empfindung).«; p. 30: »<...> fundament filozofije postaje, zapravo, u Herbarta (onda i u Friesa) pa i u Arnolda – empirijska psihologija.«; p. 79: »Užu etičku nauku preuzeo je Arnold od Herbarta.«; p. 89 u napomeni: »Arnold je pedagogiju predavao po Herbartu.«

¹⁴⁵ Zlatko Posavac, »Gjuro Arnold kao estetičar u kontekstu kontroverza Moderne«, *Prilozi za istraživanje hrvatske filozofske baštine* 16 (Zagreb, 1990), pp. 79–118, na p. 97: »Estetička je problematika samo polazištem izvoda naslovne teme [Arnoldova djela *Etika i poviest*] što ju Arnold provodi u duhu Herbartove filozofije, <...> početak, ishodište i temelj Arnoldovih estetičkih razmatranja čini upravo Herbartovo shvaćanje; <...>«; p. 98: »Arnold govori [u djelu *Etika i poviest*] o estetici, ostajući u okvirima herbartovskog formalizma, kojem kasnije neće ostati dokraja vjeran.«; p. 100: »<...> kod Arnolda treba poštovati horizont psihologije i herbartizma: <...>«.

¹⁴⁶ Ivana Skuhala Karasman, »Bazalino razumijevanje snova«, *Radovi Zavoda za znanstveni rad [HAZU] Varaždin*, knjiga 23 (Zagreb – Varaždin, 2012), pp. 401–411, na p. 405: »Iz svega navedenoga [u članku »Bazalino razumijevanje snova«] je vidljivo da je Bazala u ovom svom djelu [*Psihologija u hrvatskom umjetnom pjesništvu*] pod utjecajem Herbarta i njegovih sljedbenika, a među njima posebice Gjure Arnolda.«; p. 408: »Bazala preuzima definiciju psihologije od J. F. Herbarta <...>«; p. 411: »U svom tematiziranju snova Bazala je pod utjecajem sljedbenika filozofske škole Johanna Friedricha Herbarta, posebice Gjure Arnolda i njegova udžbenika *Psihologija za srednja učilišta*.«

¹⁴⁷ Danko Grlić, *Estetika III. Smrt estetskog* (Zagreb: Naprijed, 1978), p. 326: »Marković nije, doduše, prvi naš herbartovac. Već je i *Izidor Kršnjavi* (1845–1927), inače poznat (u sporu između starih i mladih) po svom konzervativnom istupanju za stare, pisao u duhu Herbartove estetike.«

logičara i pedagoga Stjepana Basaričeka (1848–1918), o čijem su priklanjanju uz herbartovsko učenje pisali, primjerice, istraživači hrvatske filozofske baštine Srećko Kovač¹⁴⁸ i Pavo Barišić.¹⁴⁹ Od Markovićevih suvremenika koji su slijedili herbartovski nauk navodim još pedagoga te književnika Janka Jurkovića (1827–1889), onda filozofa, matematičara i fizičara Josipa Križana (1841–1921) i pedagoga Josipa Glasera (1842–1920), koje je kao pristalice herbartovskog učenja prepoznao Zlatko Posavac.¹⁵⁰

Četvrto i posljednje pitanje koje je proizašlo iz dviju Krležinih rečenica izdiktiranih 1957. ili 1958. godine u marginalijama o Herbartu, a u kojim su rečenicama tematizirani utjecaji Herbarta i njegovih sljedbenika na »našu katedarsku filozofiju«, glasilo je ovako: jesu li herbartovska učenja utjecala na neke hrvatske sveučilišne filozofe koji su bili Krležini suvremenici i na koje? To pitanje postavljeno je, podsjećam, zbog Krležine tvrdnje da se utjecaj Herbarta i herbartovaca na hrvatske sveučilišne profesore osjeća »do danas«, a koja je tvrdnja, posebice iz današnje perspektive, prilično iznenađujuća. Naime, tijekom posljednjeg desetljeća 19. stoljeća i prvog desetljeća 20. stoljeća javljao se, i to u svjetskim okvirima, sve veći broj autora koji su ukazivali na nedostatke u herbartovskim pedagoškim i filozofskim učenjima. U tome su prednjačili američki filozof i pedagog John Dewey (1859–1952) te već spomenuti talijanski estetičar Benedetto Croce. Dewey je tako, primjerice u spisu koji je prvi put objavio 1896. godine pod naslovom »Interest as Related to Will«, a 1899. godine pod naslovom »Interest in Relation to Training of the Will«, smatrao da se slabosti herbartovske psihologije i pedagogije očituju u tome što je idejama pridano neki oblik samostalnog postojanja, pri čemu postojanje i sadržaj ideja

¹⁴⁸ Srećko Kovač, »Formalizam, objektivizam, realizam. O nekim shvaćanjima logike u Hrvatskoj prve pol. 20. st.«, *Prilozi za istraživanje hrvatske filozofske baštine* 22 (Zagreb, 1996), pp. 255–265, na p. 256: »Nastavak je herbartovskoga formalizma 19. stoljeća <...> Basaričekova mala logika [Basaričekov spis *Kratka logika* iz 1911. godine] <...>«; p. 257: »To [sljedeća Basaričekova tvrdnja iz spisa *Kratka logika*: »Kao čisto duševan pojav ne može se pojav zamijetiti«] je u skladu s Herbartovim shvaćanjem pojma kao psihologijski neostvarljiva 'uzora', što slijede i Marković i Arnold, pa, na neki način, i Bazala. <...> Istaknimo da Basariček, kao i Herbart, sud razumije kao 'odluku' – 'o spojivosti ili nespojivosti dvaju pojmova' <...>«.

¹⁴⁹ Pavo Barišić, »Glavne struje hrvatske filozofije u 19. stoljeću«, *Prilozi za istraživanje hrvatske filozofske baštine* 31 (Zagreb, 2005), pp. 243–253, na pp. 250–251: »Pod strogim utjecajem herbartizma napisao je Stjepan Basariček *Kratko iskustveno dušoslovje* (1877), te svojevrsnu pedagoškijsku tetralogiju *Uzgojoslovje* (1880), *Obće obukoslovje* (1882), *Posebno obukoslovje* (1884) i *Poviest pedagogije* (1881). Zastupajući tezu da se pedagoškijska pravila najdosljednije mogu izvesti iz Herbartove psihologijske nauke, utirao je put estetičkom psihologizmu hrvatskog *fin de siècle*.«

¹⁵⁰ Zlatko Posavac, »Ususret estetičkom psihologizmu Moderne«, *Prilozi za istraživanje hrvatske filozofske baštine* 15 (Zagreb, 1989), pp. 7–43, na pp. 11–12, 14–19 i 41.

nisu utemeljeni na prethodnom pojedinačnom djelovanju.¹⁵¹ Croce je pak u djelu *Estetica* zapisao da je Herbart bio, primjerice, najhladniji analitičar, nemilosrdan neprijatelj idealizma, dijalektike i spekulativnih konstrukcija te predvodnik realističke ili egzaktne škole filozofije, pa dodao da je Herbartova promišljanja o temama iz estetike obilježavao čudan, krut i neplodan misticizam koji je bio lišen svakog umjetničkog traga.¹⁵²

Hrvatski mislioci, posebice pedagozi, na nedostatke herbartovskih učenja počeli su također ukazivati tijekom posljednjeg desetljeća 19. stoljeća. Prema spoznajama istraživača hrvatske pedagoške baštine Mirka Lukaša, »kritiku herbartovske pedagogije« započeo je učitelj Vjekoslav Košćević (1866–1920) u djelima otisnutima u razdoblju od 1895. do 1912. godine.¹⁵³ Košćeviću se pridružio učitelj Ivan Tomašić (1886–1956). Njih su dvojica, kako ustanovljava pedagoginja Elizabeta Serdar, pružali »otpor staroj, intelektualističkoj herbartovskoj pedagogiji, njezinim sljedbenicima i formalnim stupnjevima nastave«.¹⁵⁴ Uz Košćevića i Tomašića izdvajam još filozofa i pedagoga Stjepana Matičevića (1880–1940), a zbog toga što 1930-ih godina, kako tvrdi pedagoginja Katarina Dadić (djevojački Krešić), »jasno ističe velike nedostatke herbartovske škole«,¹⁵⁵ kao i zbog toga što, ponovo prema Lukaševim spoznajama, zapaža da »stara herbartovska škola ne uvažava specifične razvojne karakteristike djece i mladih.«¹⁵⁶ Usprkos tome, učenja koja su zastupali Herbart i herbartovci napuštana su u Hrvatskoj vrlo sporo. Štoviše,

¹⁵¹ John Dewey, »Interest in Relation to Training of the Will«, u: *Second Supplement to the Herbart Yearbook for 1895. Interest as Related to Will by John Dewey*, reprinted, edited by Charles A. [Alexander] McMurry (Chicago: The University of Chicago Press, 1899), pp. 5–34, na p. 29: »The weakness both of Herbartian psychology and pedagogy seems to me to lie just here – in giving the idea a sort of external existence, <...> an existence and a content not dependent upon previous individual activity.«

¹⁵² Croce, *Estetica come scienza dell'espressione e linguistica generale. I. Teoria. II. Storia.*, p. 324: »<...> [Herbart era] un freddissimo analizzatore, l'implacabile nemico dell'idealismo, della dialettica e delle costruzioni speculative, il capo della scuola cosiddetta *realista* o della filosofia *esatta* in Germania nel secolo XIX, <...>«; p. 328: »L'Herbart <...> dà un suo bislacco, compassato, infecundo *misticismo*, privo di ogni alito artistico.«

Usp. Croce, *Estetika kao znanost izraza i opća lingvistika. Teorija i historija*, pp. 266 i 268.

¹⁵³ Mirko Lukaš, »Povijesni diskurs ideja kulturne pedagogije i reformskih zamisli na hrvatskim prostorima«, u: Koralka Posavec i Marija Sablić (urednice), *Pedagogija i kultura*, sv. 3 (Zagreb: Hrvatsko pedagogijsko društvo, 2012), pp. 222–232, na p. 227.

¹⁵⁴ Elizabeta Serdar, »Doprinos Vjekoslava Košćevića pokretu za umjetnički odgoj u Hrvatskoj«, *Anali za povijest odgoja*, 15–16 (39–40) (Zagreb, 2018), pp. 37–57, na p. 38.

¹⁵⁵ Katarina Krešić, »Promišljanja Stjepana Matičevića o odgoju«, *Kroatologija: časopis za hrvatsku kulturu* 1/2 (Zagreb, 2010), pp. 110–119, na p. 115.

¹⁵⁶ Lukaš, »Povijesni diskurs ideja kulturne pedagogije i reformskih zamisli na hrvatskim prostorima«, p. 229.

prevladavala su sve do završetka Drugoga svjetskog rata, ali nakon njegova završetka utjecaj im je bio neznatan ili nikakav.

Zato čudi Krležina tvrdnja da su ta učenja na »našu katedarsku filozofiju« utjecala i u drugoj polovici 20. stoljeća. Pritom dodajem da, osim u slučaju marginalija o Herbartu iz 1957. ili 1958. godine, u cjelokupnu Krležinom opusu ne postoji nijedan iskaz koji bi, barem prema mojim spoznajama, otkrivao možebitan utjecaj Herbarta ili herbartovaca na učenja nekog hrvatskog mislioca, pa time ni na nekog hrvatskog filozofa. Zato nije moguće dokučiti kojeg je od svojih hrvatskih suvremenika Krleža 1957. ili 1958. godine razumijevao kao herbartovca.

Krleža je Herbarta, točnije herbartovce, spomenuo još oko 1955. godine u marginalijama o Gjuri Arnoldu. Tada je, među ostalim, promišljao o autoru koji bi Arnolda obradio u tekstu za *Enciklopediju Jugoslavije*. Zaključio je da pisanje tog teksta »svakako« ne bi trebalo povjeriti Vladimiru Filipoviću, kojega je prepoznao kao »zakašnjelog postherbartovca.«¹⁵⁷ Članovi Redakcijskog vijeća *Enciklopedije Jugoslavije* prihvatili su tu Krležinu sugestiju, pa je tekst o Arnoldu napisao pedagog Josip Demarin (1895–1981),¹⁵⁸ koji je tada bio, jer je 1950. godine umirovljen, honorarni profesor metodike na Višoj pedagoškoj školi, a današnjem Učiteljskom fakultetu u Zagrebu. Inače, nije samo Krleža bio uvjeren da su u drugoj polovici 20. stoljeća djelovali hrvatski filozofi koji su bili herbartovci. U to je, i to čak dvadesetak godina poslije Krležina iskaza iz 1957. ili 1958. godine, bio uvjeren Danko Grlić. Prema njegovim spoznajama, sljedbenik Herbartova učenja bio je estetičar Ivan Focht (1927–1992), koji je od 1951. do 1976. godine bio profesor na Katedri za filozofiju Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Sarajevu. Naime, u trećem svesku svoje *Estetike*, koji je svezak prvi put objavljen 1978. godine, Grlić je analizirao i osobitosti Fochtova djela *Tajna umjetnosti* iz 1976. godine, pa zabilježio da Focht »i danas (kao rijetko tko u novijoj literaturi), ističe ‘velike Herbartove zasluge’«, te da mu je »posebno za estetiku važna ‘forma u Herbartovu smislu’«. ¹⁵⁹ Potom je naglasio da je Focht tajnu umjetnosti »jasno i nedvosmisleno« prepoznao upravo u njezinoj formi i da je zastupao stav da se umjetnost od svih ostalih

¹⁵⁷ Miroslav Krleža, »Arnold, Đuro«, u: [Matizović, Gabrić Primorac i Bogišić priredili], »Iz Krležine ostavštine. Marginalije. *Enciklopedija Jugoslavije*. Izbor« (2009), p. 32: »Herbartovci kod nas uopće i njihova uloga u razvoju hrvatske pedagogije. Tko će to prikazivati? Svakako ne tip Vladimira Filipovića, jednog zakašnjelog postherbartovca.«

¹⁵⁸ J.[osip] Dn. [Demarin], natuknica »[Arnold], 2. Đuro«, u: *Enciklopedija Jugoslavije* 1 (Zagreb: Izdanje i naklada Leksikografskog zavoda FNRJ, 1955), p. 207a.

¹⁵⁹ Grlić, *Estetika III. Smrt estetskog*, pp. 319 i 330.

Usp. Ivan Focht, *Tajna umjetnosti* (Zagreb: Školska knjiga, 1976), pp. 24–26.

ljudskih proizvoda razlikuje »‘samo u formi’«, nakon čega je Grlić razmatranja o Fochtu zaključio postavljanjem dvaju pitanja, pri čemu je u prvom spomenuo Herbarta, a u drugom Markovića:

»Postoji li klasičnije i čišće formalističko shvaćanje s mnogo manje natruha i psihologizma i empirijsko sadržajnih elemenata što ih ipak nalazimo i kod samog Herbarta i kod mnogobrojnih njegovih učenika? Pa zašto da onda Fochta ne uvrstimo u formaliste, prije nego Franju Markovića, jer je ne samo od njega u nekim tezama čišći, već je, zapravo, kao estetičar od njega i značajniji?«¹⁶⁰

Nakon što sam odgovorio na pitanja proizašla iz dviju rečenica koje je Krleža 1957. ili 1958. godine izdiktirao u marginalijama o Herbartu, stekli su se uvjeti za donošenje zaključka o utemeljenosti sljedećih Krležinih tvrdnji ili aluzija iz tih rečenica: herbartovski nauk utjecao je »na našu katedarsku filozofiju«, posebice na Markovića; herbartovski nauk utjecao je i na neke druge hrvatske sveučilišne filozofe koji su bili Markovićeve suvremenici; herbartovski nauk utjecao je čak i na neke hrvatske sveučilišne filozofe koji su djelovali tijekom druge polovice 20. stoljeća.

Krleža je neupitno bio upućen u obilježja herbartovskih učenja. Doznao ih je iz Croceova djela *Estetica*. Primjerice, u marginalijama o Herbartu nastojao je prenijeti, iako mu to zbog nekoliko pogrešaka pri prevođenju, nažalost, nije potpuno uspjelo, Croceovo tumačenje Herbartova nauka o pet etičkih, a istodobno estetičkih ideja ili pojmova od kojih se sastoji, kako ga Krleža naziva, »estetski užitak«.¹⁶¹ Kada je rekao da su herbartovska učenja utjecala na Markovićevo sveučilišno djelovanje, Krleža je bio potpuno u pravu, i to bez obzira misli li se na to da je Marković preuzimao herbartovska filozofska učenja, što je do 1982. godine zamjećivao najveći broj tumačitelja njegova opusa, ili se misli na to da je preuzimao tek herbartovsku metodologiju, što su pojedini tumačitelji njegova opusa zastupali od 1982. godine. Isto tako, Krleža je bio u pravu i onda kada je aludirao na to da su herbartovska učenja utjecala i na druge

¹⁶⁰ Grlić, *Estetika III. Smrt estetskog*, p. 330.

¹⁶¹ Krleža, »Herbart, Johann Friedrich«, u: Šentija (priredio), »Iz Krležine baštine. Marginalije uz tekstove za *Opću enciklopediju* (drugi dio)«, p. 158: »<...> estetski užitak zamišljen je [u Herbartovu nauku] kao veoma zamršena igra od pet ‘idealnih uzornih pojmova’: slobode, savršenstva, dobronamjernosti, prava, osvete <...>«.

Usp. Croce, *Estetica come scienza dell'espressione e linguistica generale. I. Teoria. II. Storia.*, p. 326: »Per l'Herbart i giudizi estetici sono la classe generale che comprende in sè come sottoclasse i giudizi etici. <...> Le cinque idee etiche, che guidano la vita morale (della libertà interna, della perfezione, della benevolenza, dell'equità e del diritto) sono cinque idee estetiche, o meglio, son concetti estetici applicati ai rapporti della volontà.« Vidi i: Croce, *Estetika kao znanost izraza i opća lingvistika. Teorija i historija*, p. 267.

hrvatske sveučilišne profesore filozofije koji su bili Markovićeви suvremenici. Sljedbenik herbartovske filozofije neprijeporno je bio Arnold, a u posljednje vrijeme poduzeta su i objavljena istraživanja iz kojih proizlazi da je sljedbenik takve filozofije, posebice u svojim ranim radovima, bio i Bazala. Dakle, Krleža je bio u pravu kada je istaknuo da su herbartovci djelovali »na našu katedarsku filozofiju«. To je posebice bilo zamjetno tijekom prvih pet desetljeća postojanja zagrebačke Katedre za filozofiju, točnije od njezina osnivanja 1874. godine, kada Marković postaje prvi profesor filozofije na zagrebačkom Sveučilištu, pa do 1923. godine, kada je umirovljen Arnold, a možda i do 1948. godine, kada je umirovljen Bazala. Što se pak tiče Krležine tvrdnje da je herbartovski nauk utjecao na neke hrvatske sveučilišne filozofe koji su djelovali tijekom druge polovice 20. stoljeća, nju se ne može dokazati, jer u Krležinu opusu nema nijednog iskaza koji bi upućivao na to da je Krleža nekog od svojih suvremenika razumijevao kao herbartovca.

Kao što sam već rekao, Krleža se u marginalijama posvećenima Herbartu dvaput očitovao o Markovićevu djelovanju koje je u neposrednoj vezi s filozofijom. Osim onda kada je poručio da su na Markovića »fatalno« utjecala herbartovska učenja, Krleža je u marginalijama o Herbartu ukazao na potrebu detaljnijeg prikaza Markovićeve estetičke misli. O tome svjedoči sljedeća rečenica:

»Kad se već govori o estetici Franje Markovića, trebalo je tome posvetiti veću pažnju, da se vidi u čemu je stvar.«¹⁶²

Krleža je, podsjećam, marginalije o Herbartu izdiktirao prilikom redakture teksta koji je o tom njemačkom filozofu, pedagogu i psihologu bio namijenjen za *Enciklopediju Leksikografskog zavoda*. Danas, nažalost, ne možemo doznati sadržaj teksta koji je Krleža dobio na redakturu, kao što, također nažalost, ne možemo doznati ni podatak o autoru tog teksta, jer tekstovi u *Enciklopediji Leksikografskog zavoda*, a za razliku od onih u *Enciklopediji Jugoslavije*, taj podatak redovito ne sadrže. No, znamo da je taj autor, jer to proizlazi iz Krležina iskaza, spomenuo i Markovićevu estetiku. Nakon Krležine primjedbe, nepoznati autor izostavio je spominjanje Markovića i ukazivanje na njegovu estetičku misao, pa se Marković u natuknici o Herbartu koja je otisnuta u *Enciklopediji Leksikografskog zavoda* uopće ne spominje.¹⁶³ No, u *Enciklopediji Leksikografskog zavoda* na obilježja Markovićeve estetike ukazano je u natuknici koja je posvećena

¹⁶² Krleža, »Herbart, Johann Friedrich«, u: Šentija (priredio), »Iz Krležine baštine. Marginalije uz tekstove za *Opću enciklopediju* (drugi dio)«, p. 158.

¹⁶³ [s. n.], natuknica »Herbart, Johann Friedrich«, u: *Enciklopedija Leksikografskog zavoda* 3 (Zagreb: Izdanje i naklada Leksikografskog zavoda FNRJ, 1958), pp. 370b–371a.

upravo Franji Markoviću. U tom tekstu, koji je također napisao nepoznati autor, stoji da je Marković svoja »estetička shvaćanja« uglavnom iznosio »u okviru herbartovske formalističke estetike R.[oberta] Zimmermanna«, a stoji i to da je Marković »ponegdje pokušao da prevlada Zimmermannov formalizam.«¹⁶⁴ Inače, taj je tekst objavljen 1961. godine, dakle prije onoga koji je o Markoviću otisnut u natuknici *Enciklopedije Jugoslavije*, koji je svjetlo dana ugledao 1965. godine i koji je napisao Ivo Frangeš. Premda sam pretpostavljao da ću nakon usporedbe tekstova iz tih natuknica pronaći nekih sličnosti u, primjerice, rečeničnim konstrukcijama, pa na temelju toga moći podastrijeti zaključak da je, unatoč tome što nije potpisan, autor teksta o Markoviću u *Enciklopediji Leksikografskog zavoda* također bio Frangeš, to nisam mogao učiniti zato što se ti tekstovi uvelike razlikuju. Jedna od znatnijih razlika pritom se odnosila na Frangešove ocjene Markovićevih estetičkih shvaćanja, premda je i Frangeš naglasio da je Marković »uglavnom primjenjivao načela herbartovske estetike«, i to »onako kako ju je i predavao na Sveučilištu«, što je, čini se, napisao zbog Krležinih sugestija,¹⁶⁵ te premda je naglasio da je Marković bio »pod znatnim utjecajem Herbartova učenika R.[oberta] Zimmermanna«.¹⁶⁶

¹⁶⁴ [s. n.], natuknica »[Marković] 2. Franjo«, u: *Enciklopedija Leksikografskog zavoda 5* (Zagreb: Izdanje i naklada Leksikografskog zavoda FNRJ, 1961), p. 62b.

¹⁶⁵ Krleža, »Herbart, Johann Friedrich«, u: Šentija (priredio), »Iz Krležine baštine. Marginalije uz tekstove za *Opću enciklopediju* (drugi dio)«, p. 157: »Apstrahiram u ovom slučaju od vlastitih idiosinkrasia spram ove vrste 'mislilaca' – là [treba: à] la Herbart, koji su tako fatalno djelovali na našu katedarsku filozofiju i to ne samo na Franju Markovića.«

Inače, o brojnim primjedbama i sugestijama koje je Krleža u marginalijama uputio Frangešu glede sadržajâ njegovih tekstova za natuknice *Enciklopedije Jugoslavije*, kao i o Frangešovu redovitom uvažavanju i primjenjivanju Krležina mišljenja, vidi, primjerice, u: Davor Balić, »Krležini iskazi o Maruliću i njegovu opusu«, *Prilozi za istraživanje hrvatske filozofske baštine* 42/2(84) (Zagreb, 2016), pp. 353–419, na pp. 392–394; Davor Balić, »Prosudbe Miroslava Krleže o Albertu Haleru«, *Prilozi za istraživanje hrvatske filozofske baštine* 44/1(87) (Zagreb, 2018), pp. 143–186, na pp. 174–175.

¹⁶⁶ I.[vo] Fš. [Frangeš], natuknica »[Marković] 8. Franjo«, u: *Enciklopedija Jugoslavije 6* (Zagreb: Izdanje i naklada Jugoslavenskog leksikografskog zavoda, 1965), pp. 22b–23a, na p. 23a:

»M.[arković] se bavio i kritikom, u kojoj je uglavnom primjenjivao načela herbartovske estetike, onako kako ju je i predavao na Sveučilištu i izložio u svome glavnom teoretskom djelu *Razvoj i sustav občene* [sic!] *estetike* (Zagreb 1903). U tom djelu, koje stoji pod znatnim utjecajem Herbartova učenika R.[oberta] Zimmermanna, M.[arković] je pokušao odrediti našu filozofijsko-estetsku terminologiju i dati što pregledniju shemu estetskih teorija tijekom historije. U tom smislu taj je formalističko koncipirani pregled ostao dugo standardni udžbenik na univerzitetima.«

5. Zaključak

U opusu polihistora Miroslava Krleže prisutne su i prosudbe o filozofu te književniku Franji pl. Markoviću. Iz priloga »Bibliografske jedinice koje sadrže prosudbe Miroslava Krleže o Franji Markoviću« uz ovaj članak doznajemo da je Krleža donio devetnaest takvih prosudaba, koje se nalaze u čak petnaest bibliografskih jedinica njegova opusa. Izricao ih je tijekom gotovo šezdeset i pet godina svojega življenja: prvi put 14. rujna 1916. godine u dnevničkim zapisima, a posljednji put 14. lipnja 1980. godine u razgovoru s Enesom Čengićem i Radom Šerbedžijom. Krležina očitovanja o Markoviću u ovom su članku sagledana iz triju perspektiva. Prva se odnosi na Krležine ocjene pojedinih Markovićevih književnih djela, druga na Krležine stavove o Markoviću kao književniku, a treća na Krležina gledišta o Markoviću kao filozofu.

Što se tiče Markovićevih književnih djela, Krleža se očitovao o njima četirima: o epu *Dom i svijet*, koji je Marković napisao 1865. godine, a objavio 1883. godine, zatim o epu *Kohan i Vlasta*, koji je otisnut 1868. godine, te o dramama *Karlo Drački* i *Benko Bot*, koje su svjetlo dana ugledale 1872. godine. Najbrojnije, a istodobno i najdobrohotnije ocjene Krleža je iznio o *Domu i svijetu*. Taj je ep najčešće karakterizirao kao romantičarsko djelo koje je, i to već onda kada ga je Marković zgotovio, za romantizmom kasnilo tridesetak godina, dok je onda kada ga je objavio za tim književnim pravcem kasnilo čak pedesetak godina. No, nerijetko ga je određivao i kao djelo koje je Marković sastavio po uzoru na ep *Pan Tadeusz*, koji je napisao i 1834. godine otisnuo poljski književnik Adam Mickiewicz. Dokaze tih tvrdnji najprije nude Krležini dnevnički zapisi iz 1918. godine, u kojima se Krleža prvi put očitovao o tom epu i u kojima je zaključio da je *Dom i svijet* »paralela sa byronizmom kod nas.« Zatim ih nudi esej »O Kranjčevičevoj lirici« iz 1931. godine, u kojem Krleža bilježi da je Marković »romantičnu poemu« *Dom i svijet* objavio »pedeset godina poslije Mickiewiczzevog 'Pan Tadeusza'«. Onda ih nudi predgovor mapi crteža *Podravski motivi* slikara Krste Hegedušića iz 1933. godine, u kojem Krleža piše da je »Mickiewiczzeva Litva« prisutna u Markovićevu *Domu i svijetu* s »tridesetgodišnjim zakašnjenjem«. Naposljetku, nudi ih sadržaj marginalija koje je oko 1960. godine Krleža izrekao za *Enciklopediju Jugoslavije* uz tekst o obilježjima hrvatske književnosti u razdoblju od 1840-ih do 1900-ih godina, a u kojima naglašava da je *Dom i svijet* »varijacija 'Pan Tadeusza'«.

No, Krleža *Dom i svijet* nije odredio isključivo kao zakašnjeli romantičarski ep koji je Marković napisao nadahnut Mickiewiczevim epom *Pan Tadeusz*. Prosudbe o tom Markovićevu epu iznio je i iz perspektive njegova doprinosa hrvatskoj književnosti 19. stoljeća. U eseju »O Kranjčevičevoj lirici« tvrdi da

je *Dom i svijet* »naše gotovo jedino romantično epsko djelo«, u marginalijama koje je 1957. ili 1958. godine izdiktirao za *Enciklopediju Jugoslavije* uz tekst o obilježjima hrvatskoga epskog pjesništva 19. i 20. stoljeća konstatira da Marković tim epom »oponira tendencijama germanizacije«, a u već navedenim marginalijama izdiktiranim oko 1960. godine o obilježjima hrvatske književnosti u razdoblju od 1840-ih do 1900-ih godina ističe da *Dom i svijet* »spada među najzanimljivija djela« hrvatske književnosti 19. stoljeća i da taj »pjesnički debut Franje Markovića spada među najviše domete njegova dara«. No, *Dom i svijet* nije bio jedini Markovićev ep o kojem je Krleža izložio svoje stavove. U već spomenutim marginalijama koje je 1957. ili 1958. godine izdiktirao uz tekst o obilježjima hrvatskoga epskog pjesništva 19. i 20. stoljeća, očitovao se i o epu *Kohan i Vlasta*, koji je, kao i, uostalom, *Dom i svijet*, prepoznao kao djelo u kojem Marković »oponira tendencijama germanizacije«. Prosudbe o Markovićevim dramama *Karlo Drački* i *Benko Bot* Krleža je pak iznio u dnevničkim zapisima od 14. rujna 1916. godine. Naime, nakon što je ustvrdio da drame austrijskog književnika Franza Grillparzera i drama *Bánk Bán*, koju je 1815. godine objavio mađarski književnik József Katona, a u kojima prevladavaju mitološke i povijesne teme, ne mogu »riješiti« aktualno političko stanje (»to se ne da riješiti grillparzerijadama à la Bank Bán«), Krleža je isto mišljenje zauzeo i o dosezima *Karla Dračkog* i *Benka Bota*: »Ni Franje Markovića Benko Bot ili Karlo Drački nijesu ni za dlaku pametniji«. Dramu *Benko Bot* Krleža je spomenuo još i 14. lipnja 1980. godine u razgovoru s Enesom Čengićem i s Radom Šerbedžijom. Tom je prilikom rekao da je izvedbu *Benka Bota* gledao »na drugoj reprizi«, što najvjerojatnije znači da je u gledalištu Hrvatskog narodnog kazališta bio 6. rujna 1911. godine, a da je pritom, kako otkriva, posjećenost bila izuzetno slaba: »bilo nas je u gledalištu svega jedanaest.«

Što se tiče Krležinih očitovanja o Markoviću kao književniku, najranija od njih objavljena su 1924. godine u članku »Illustrissimus dominus Battorych«. U tom članku Krleža je, među ostalim, izdvojio hrvatske književnike koji su bili, kako kaže, »grofovi i plemići, ekselencije i magnifikusi«, a koji, prema njegovu sudu, »ne bi značili ni ono što prividno znače, da im se ugled književnika nije leskao u sjaju prazne i glupe građanske časti.« Osim Ksavera Šandora Gjalskog, Ivana Mažuranića, Augusta Šenoa, Luja i Iva Vojnovića, Dragutina Domjanića te Stjepana Miletića, među takve književnike spadao je, smatra Krleža, i »sveučilišni profesor presvetli g. Franjo pl. Marković predsjednik akademije«. Da je Krleža na Markovićeve titule *presvetli* i *plemeniti* reagirao s antipatijama i s podrugljivošću, svjedoče i iskazi iz putopisa »Severni gradovi (o putovanju uopće)«, koji je prvi put otisnut također 1924. godine. Krleža se u njemu prisjetio i svojega boravka u Ateni 1913. godine. Tada je obišao i Partenon, koji

ga nije nimalo impresionirao, jer je, ironično će Krleža, bio plebejac, pa mu nije bilo »suđeno«, a kao što je bilo »našem presvetlom Franji pl. Markoviću«, uživati u »klasičnom 'zlatnoreznom razmeru' majora i minora« toga antičkog hrama. Prosudbe o Markoviću kao književniku, posebice dramatičaru, Krleža je izrekao i 12. travnja 1928. godine u Osijeku uoči javnog čitanja svoje nove drame *U agoniji*. Tom je prilikom rekao da je »kao gimnazijalac«, pa i kao »dvadesetgodišnji početnik«, mislio da će umijeće pisanja drama moći naučiti »od nekog majstora«, pri čemu mu je »po našoj književno-historijskoj šemi izgledalo« da bi »tu vještinu« mogao doznati od Dimitrije Demetra, Ante Trešića Pavičića, Eugena Kumičića, Milivoja Dežmana, Stjepana Miletića, kao i od Franje Markovića, ali je uvidio da »od ovih dramatičara ne može nitko naučiti ništa, pak ni jedan gimnazijalac početnik.« To bi, inače, mogao biti jedan od razloga zbog kojih je u članku »O našem dramskom répertoireu« iz 1948. godine Franju Markovića, a uz Matiju Bana, Jovana Subotića, Dimitriju Demetra, Ivana Kukuljevića, Stjepana Miletića i Eugena Kumičića, označio kao autore čije drame u 20. stoljeću ne zaslužuju biti izvođene u kazalištima, jer se »nesumnjivo« radi o autorima koji su »scenski mrtvi«. Ipak, Krleža je u eseju »O Kranjčevićevoj lirici« (1931) priznao da je Marković kao književnik uvelike doprinio oblikovanju i razvoju hrvatskog romantizma: Franju Markovića i Augusta Šenou smatrao je »najmarkantnijim imenima« jedne od etapa ili, kako kaže, faza koje su obilježile taj književni pravac. Njih dvojica bili su, kako ističe, najvažniji književnici druge od triju tih etapa, koja je uslijedila nakon književnog stvaralaštva Ivana Mažuranića i Petra Preradovića, a prethodila književnom stvaralaštvu Silvija Strahimira Kranjčevića i Vladimira Nazora.

Što se tiče Krležinih očitovanja o Markoviću kao filozofu, ona su prvi put zastupljena u konceptnoj i konačnoj inačici rukopisa »Filipović Vladimir o Marku Maruliću« iz 1950. godine. U objema inačicama tog rukopisa Krleža je Markovića spomenuo prilikom ukazivanja na jednu od tvrdnji koje je istraživač hrvatske filozofske baštine Vladimir Filipović u članku »Osnovi etičko-filozofske orijentacije Marka Marulića« objavljenom 1950. godine zapisao o hrvatskom renesansnom filozofu Jurju Dragišiću. U tom članku Filipović je, naime, preuzeo i iskaze iz Markovićeve rektorskog govora održanoga 19. listopada 1881. godine, pa tako i iskaz da su Dragišića na »slobodniji filozofijski smjer naklanjale pobude bogomilske«, što je u svojem spisu istaknuo i Krleža, zapisavši da »po Franji Markoviću« u filozofskom učenju »Dragišića de Salviatisa postoji bogumilska komponenta«.

Nadalje, Krleža se očitovao i o Markovićeve filozofskom usmjerenju. To je učinio u marginalijama izdiktiranima 1957. ili 1958. godine za *Enciklopediju Leksikografskog zavoda* uz tekst o njemačkom filozofu, pedagogu i

psihologu Johannu Friedrichu Herbartu. Iz tih marginalija najprije doznajemo da su herbartovci »fatalno djelovali na našu katedarsku filozofiju i to ne samo na Franju Markovića«, nakon čega doznajemo da se »njihov utjecaj osjeća«, tvrdi Krleža 1957. ili 1958. godine, čak »do danas.« Kada je rekao da su herbartovska učenja utjecala na Markovićevo sveučilišno djelovanje, Krleža je bio potpuno u pravu, i to bez obzira na to mislimo li na Markovićevo preuzimanje herbartovskih filozofskih učenja ili na njegova preuzimanja herbartovske metodologije. Krleža je bio u pravu i onda kada je rekao da su herbartovska učenja utjecala i na druge hrvatske sveučilišne profesore filozofije koji su bili Markovićevi suvremenici, jer je sljedbenik herbartovske filozofije nedvojbeno bio Gjuro Arnold. Što se pak tiče tvrdnje da je herbartovski nauk utjecao i na neke hrvatske sveučilišne filozofe koji su djelovali tijekom druge polovice 20. stoljeća, u Krležinu opusu nije moguće naći nijedan iskaz koji bi otkrivao utjecaj Herbarta ili herbartovaca na učenja nekog hrvatskog mislioca, pa time ni na nekog hrvatskog filozofa. No, Krleža se 1957. ili 1958. godine u marginalijama o Herbartu nije usredotočio samo na Markovićevo filozofsko usmjerenje. Nepoznatom autoru koji je za *Enciklopediju Leksikografskog zavoda* napisao tekst o Herbartu u kojem je spomenuo i Markovićevo estetiku, Krleža je rekao da bi »estetici Franje Markovića« svakako trebalo »posvetiti veću pažnju, da se vidi u čemu je stvar.« Nažalost, taj nepoznati autor je u konačnoj, dakle otisnutoj inačici teksta o Herbartu odustao od spominjanja Markovića i od ukazivanja na njegovu estetičku misao. Ipak, Krleža se o Markoviću kao estetičaru izjasnio 14. lipnja 1980. godine u razgovoru s Čengićem i Šerbedžijom. Nakon što im je priopćio da je bio »na drugoj reprizi *Benka Bota*«, naglasio je da je to bila drama »Franje Markovića, čuvenog estetičara«, koji je »još od 1874. predavao filozofiju na Sveučilištu u Zagrebu«.

6. Prilog

Bibliografske jedinice koje sadrže prosudbe Miroslava Krleže o Franji Markoviću

Krleža, M.[iroslav]. 1924. »Illustrissimus dominus Battorych. Nobilis sine nobilitate (s. Nob.)«, *Književna republika: mesečnik za sve kulturne probleme* 2/3 (Zagreb, mart 1924), pp. 122–124, na p. 124.

[Krleža, Miroslav]. 1924. »Severni gradovi (o putovanju uopće)«, *Književna republika: mesečnik za sve kulturne probleme* 2/1 (Zagreb, septembar 1924), pp. 17–22, na p. 17.

- Krleža, M.[iroslav]. 1931. »O Kranjčevičevoj lirici«, *Hrvatska revija* 4/3 (Zagreb, 1931), pp. 137–158, na pp. 138, 144 i 155.
- Krleža, Miroslav. 1932. [»Uvod prije čitanja drame 'U agoniji' u Osijeku 12. travnja 1928. godine«, pp. 200–204, u: Miroslav Krleža, »O svemu«, pp. 197–211, u: Miroslav Krleža, *Moj obračun s njima* (Zagreb: Naklada piščeva, 1932), na p. 202.
- K.[rleža], M.[iroslav]. 1933. [»Predgovor *Podravskim motivima* Krste Hegedušića«, u: Krsto Hegedušić, *Podravski motivi*, 34 crteža. S predgovorom Miroslava Krleže (Zagreb: Minerva, 1933), pp. 3–24, na p. 18.
- Krleža, Miroslav. 1948. »O našem dramskom réperitoireu: povodom 400 godišnjice Držićeve 'Tirene'«, *Djelo: časopis za politička, ekonomska i kulturna pitanja* 1/1 (Zagreb, 1948), pp. 34–40, na p. 40a.
- Krleža, Miroslav. 1950. [»Filipović Vladimir o Marku Maruliću«, rukopis: konceptna inačica, ff. 1–6, u: *Miroslav Krleža, Filipović: Osnovi filozofsko-etičke orijentacije Marka Marulića. – (Bez mj. i god.), 33 l., anopistograf, listovi različite veličine, tekst hrv., rukopis i strojopis, paginacija inkontinuirana*, na f. 5r. Zbirka rukopisa i starih knjiga Nacionalne i sveučilišne knjižnice u Zagrebu, signatura R 7970/A/1111.
- Krleža, Miroslav. 1950. [»Filipović Vladimir o Marku Maruliću«, rukopis: konačna inačica, ff. 1–10, u: *Miroslav Krleža, Filipović: Osnovi filozofsko-etičke orijentacije Marka Marulića. – (Bez mj. i god.), 33 l., anopistograf, listovi različite veličine, tekst hrv., rukopis i strojopis, paginacija inkontinuirana*, na f. 6r. Zbirka rukopisa i starih knjiga Nacionalne i sveučilišne knjižnice u Zagrebu, signatura R 7970/A/1111.
- Krleža, Miroslav. 1954. Dnevnički zapisi: »14 IX 1916«, p. 30, u: Miroslav Krleža, »Zapisi iz godine tisuću devetstotina petnaeste šesnaeste i sedamnaeste«, pp. 1–48, *Republika: mjesečnik za književnost i umjetnost* 10/1 (Zagreb, 1954), na p. 30.
- Krleža, Miroslav. 1957. ili 1958. »Ep i epska poezija, u hrv. književnosti«, pp. 195–196, u: [Domagoj Matizović, Sandra Gabrić Primorac i Vlaho Bogišić (priredili)], »Iz Krležine ostavštine. Marginalije. *Enciklopedija Jugoslavije. Izbor*«, pp. 7–510, *Kolo: časopis Matice hrvatske* 17/1 (Zagreb, 2007), na p. 196. U dnu impresuma stoji: »Redakcija ovoga broja zaključena 20. siječnja 2009.«
- Krleža, Miroslav. 1957. ili 1958. »Herbart, Johann Friedrich«, pp. 157–158, u: Josip Šentija (priredio), »Iz Krležine baštine. Marginalije uz tekstove za *Opću enciklopediju* (drugi dio)«, pp. 23–288, *Radovi Leksikografskoga zavoda Miroslav Krleža* 8 (Zagreb, 1999), na pp. 157 i 158.
- Krleža, Miroslav. Oko 1960. »Hrvati, književnost od XVIII–XX st.«, pp. 263–286, u: [Domagoj Matizović, Sandra Gabrić Primorac i Vlaho Bogišić (priredili)], »Iz Krležine ostavštine. Marginalije. *Enciklopedija Jugoslavije. Izbor*«, pp. 7–510, *Kolo: časopis Matice hrvatske* 17/1 (Zagreb, 2007), na p. 281. U dnu impresuma stoji: »Redakcija ovoga broja zaključena 20. siječnja 2009.«

- Krleža, Miroslav. Oko 1965. »Mažuranić, Ivan«, pp. 419–421, u: [Domagoj Matizović, Sandra Gabrić Primorac i Vlaho Bogišić (priredili)], »Iz Krležine ostavštine. Marginalije. Enciklopedija Jugoslavije. Izbor«, pp. 7–510, *Kolo: časopis Matice hrvatske* 17/1 (Zagreb, 2007), na pp. 419 i 420. U dnu impresuma stoji: »Redakcija ovoga broja zaključena 20. siječnja 2009.«
- Krleža, Miroslav. 1967. Dnevnički zapisi: »Iza kulisa godine 1918«, pp. 282a–289b, u: Miroslav Krleža, »Iz davnih dana«, pp. 279–293, *Republika: mjesečnik za književnost i umjetnost* 23/7–8 (Zagreb, 1967), na p. 288b.
- Krleža, Miroslav. 1985. Razgovor: »14. VI 1980.«, u: Enes Čengić, *S Krležom iz dana u dan (1980–1981). U sjeni smrti* (Zagreb: Globus, 1985), pp. 91–96, na p. 96.

7. Popis citirane literature

7.1. Miroslav Krleža

- Krleža, Miroslav. 1913. [»List s memorandumom solunskog bistroa i slastičarnice 'Cristal'«, u: *Krleža, Miroslav. Miscellanea. Salonique 1913. – (Bez mj), 1913. god. 17 l. razl. vel., tekst hrv., rukopis i strojopis. – 15 l. tekst, 1 l. crteži, 1 l. pjesmica – (Solun, 1913. god).*
Zbirka rukopisa i starih knjiga Nacionalne i sveučilišne knjižnice u Zagrebu, signatura R 7970/A/117.
- Krleža, Miroslav. 1919. »Hrvatska književna laž«, *Plamen: polumesečnik za sve kulturne probleme* 1/1 (Zagreb, 1919), pp. 32–40.
- Krleža, M.[iroslav]. 1924. »Illustrissimus dominus Battorych. Nobilis sine nobilitate (s. Nob.)«, *Književna republika: mesečnik za sve kulturne probleme* 2/3 (Zagreb, mart 1924), pp. 122–124.
- [Krleža, Miroslav]. 1924. »Severni gradovi (o putovanju uopće)«, *Književna republika: mesečnik za sve kulturne probleme* 2/1 (Zagreb, septembar 1924), pp. 17–22.
- Krleža, M.[iroslav]. 1931. »O Kranjčevićевой lirici«, *Hrvatska revija* 4/3 (Zagreb, 1931), pp. 137–158.
- Krleža, Miroslav. 1932. [»Uvod prije čitanja drame 'U agoniji' u Osijeku 12. travnja 1928. godine«, pp. 200–204, u: Miroslav Krleža, »O svemu«, pp. 197–211, u: Miroslav Krleža, *Moj obračun s njima* (Zagreb: Naklada piščeva, 1932).
- K.[rleža], M.[iroslav]. 1933. [»Predgovor *Podravskim motivima* Krste Hegedušića«, u: Krsto Hegedušić, *Podravski motivi*, 34 crteža. S predgovorom Miroslava Krleže (Zagreb: Minerva, 1933), pp. 3–24.
- Krleža, Miroslav. 1948. »O našem dramskom répertoireu: povodom 400 godišnjice Držićeve 'Tirene'«, *Djelo: časopis za politička, ekonomska i kulturna pitanja* 1/1 (Zagreb, 1948), pp. 34–40.

- Krleža, Miroslav. 1950. [»Filipović Vladimir o Marku Maruliću«, rukopis: konceptna inačica, ff. 1–6; rukopis: konačna inačica, ff. 1–10; strojopis: konačna inačica, ff. 1–9, dva primjerka, u: *Krleža, Miroslav. Filipović: Osnovi filozofsko-etičke orijentacije Marka Marulića. – (Bez mj. i god.), 33 l., anopistograf, listovi različite veličine, tekst hrv., rukopis i strojopis, paginacija inkontinuirana.* Zbirka rukopisa i starih knjiga Nacionalne i sveučilišne knjižnice u Zagrebu, signatura R 7970/A/1111.
- Krleža, M.[iroslav]. 1951. [»Predgovor«, u: *Zlato i srebro Zadra*, publikacija uz izložbu »Zlato i srebro Zadra« koja je otvorena 29. listopada 1951. godine u Zagrebu ([Zagreb:] Izdavački zavod Jugoslavenske akademije, [1951]), pp. 5–40.
- Krleža, Miroslav. 1953. Dnevnički zapisi: »17. V. 1916. Podne«, pp. 377–398, u: Miroslav Krleža, »Zapisi iz godine tisućudevetstotinaišesnaeste«, pp. 359–422, *Nova misao: mesečni časopis* 1/9 (Beograd, 1953).
- Krleža, Miroslav. 1953. Dnevnički zapisi: »1. VI. 1916. u 7 sati i 15 naveče.«, pp. 402–403, u: Miroslav Krleža, »Zapisi iz godine tisućudevetstotinaišesnaeste«, pp. 359–422, *Nova misao: mesečni časopis* 1/9 (Beograd, 1953).
- [Krleža, Miroslav]. 1953. *Miroslav Krleža. Sabrana djela*, opremu prospekta izvela majstorska radionica Krste Hegedušića (Zagreb: Državno izdavačko poduzeće Hrvatske »Zora«, [1953]).
- Krleža, Miroslav. 1953. »O našem dramskom repertoireu (Povodom 400. godišnjice Držićeve 'Tirene')«, u: *Hrvatska književna kritika VI. Miroslav Krleža* (Zagreb: Matica hrvatska, 1953), pp. 229–248.
- Krleža, Miroslav. 1954. Dnevnički zapisi: »14 IX 1916«, p. 30, u: Miroslav Krleža, »Zapisi iz godine tisuću devetstotina petnaeste šesnaeste i sedamnaeste«, pp. 1–48, *Republika: mjesečnik za književnost i umjetnost* 10/1 (Zagreb, 1954).
- Krleža, Miroslav. Oko 1955. »Arnold, Đuro«, p. 32, u: [Domagoj Matizović, Sandra Gabrić Primorac i Vlaho Bogišić (priredili)], »Iz Krležine ostavštine. Marginalije. *Enciklopedija Jugoslavije. Izbor*«, pp. 7–510, *Kolo: časopis Matice hrvatske* 17/1 (Zagreb, 2007). U dnu impresuma stoji: »Redakcija ovoga broja zaključena 20. siječnja 2009.«
- Krleža, Miroslav. Oko 1955. »Benesa, Damjan«, p. 67, u: [Domagoj Matizović, Sandra Gabrić Primorac i Vlaho Bogišić (priredili)], »Iz Krležine ostavštine. Marginalije. *Enciklopedija Jugoslavije. Izbor*«, pp. 7–510, *Kolo: časopis Matice hrvatske* 17/1 (Zagreb, 2007). U dnu impresuma stoji: »Redakcija ovoga broja zaključena 20. siječnja 2009.«
- Krleža, Miroslav. 1955. »O pojavi Jana Panonija. Fragment rukopisa iz oktobra 1942. god.«, *Vjesnik* 16 (Zagreb, 1955), broj 3314 (28. listopada 1955), pp. 8–9.
- Krleža, Miroslav. 1957. ili 1958. »Ep i epska poezija, u hrv. književnosti«, pp. 195–196, u: [Domagoj Matizović, Sandra Gabrić Primorac i Vlaho Bogišić (priredili)], »Iz Krležine ostavštine. Marginalije. *Enciklopedija Jugoslavije. Izbor*«, pp. 7–510,

- Kolo: časopis Matice hrvatske* 17/1 (Zagreb, 2007). U dnu impresuma stoji: »Redakcija ovoga broja zaključena 20. siječnja 2009.«
- Krleža, Miroslav. 1957. ili 1958. »Herbart, Johann Friedrich«, pp. 157–158, u: Josip Šentija (priredio), »Iz Krležine baštine. Marginalije uz tekstove za *Opću enciklopediju* (drugi dio)«, pp. 23–288, *Radovi Leksikografskoga zavoda* Miroslav Krleža 8 (Zagreb, 1999).
- [Krleža, Miroslav]. 1958. Natuknica »Gjalski, Ksaver Šandor (pravo ime Ljubomir Babić)«, u: *Enciklopedija Jugoslavije* 3 (Zagreb: Izdanje i naklada Leksikografskog zavoda FNRJ, 1958), pp. 460b–461b.
- Krleža, Miroslav. Oko 1960. »Hrvati, književnost od XVIII–XX st.«, pp. 263–286, u: [Domagoj Matizović, Sandra Gabrić Primorac i Vlaho Bogišić (priredili)], »Iz Krležine ostavštine. Marginalije. *Enciklopedija Jugoslavije*. Izbor«, pp. 7–510, *Kolo: časopis Matice hrvatske* 17/1 (Zagreb, 2007). U dnu impresuma stoji: »Redakcija ovoga broja zaključena 20. siječnja 2009.«
- Krleža, Miroslav. 1962. Memoarski zapisi: »10. V. 1913.«, f. 2, u: Miroslav Krleža, memoarski zapisi: »10. V. 1912 – 10. V. 1962. Nel' fine del'camin di nostra vita mi ritrovai in una silva oscura«, ff. 1–7, u: *Krleža, Miroslav, Nel' fine del'camin di nostra vita mi ritrovai in una silva oscura. 10 V 1912. – 10. V 1962. god. – (Bez mj i god.), 9 l. anopistograf, razl. vel., tekst hrv., strojopis i rukopis (1 str.)*. Zbirka rukopisa i starih knjiga Nacionalne i sveučilišne knjižnice u Zagrebu, signatura R 7970/A/159.
- Krleža, Miroslav. 1963. »Illyricum sacrum. Odlomci rukopisa iz kasne jeseni 1944.«, *Kolo: časopis za književnost, umjetnost i kulturu*, nova serija 1 (CXXI)/7 (Zagreb, 1963), pp. 149–187.
- Krleža, Miroslav. 1963. »Predgovor 'Podravske motivima' Krste Hegedušića«, u: Miroslav Krleža, *Eseji. Knjiga treća*, Sabrana djela Miroslava Krleže, svezak dvadeseti (Zagreb: Zora, 1963), pp. 295–339.
- Krleža, Miroslav. Oko 1965. »Mažuranić, Ivan«, pp. 419–421, u: [Domagoj Matizović, Sandra Gabrić Primorac i Vlaho Bogišić (priredili)], »Iz Krležine ostavštine. Marginalije. *Enciklopedija Jugoslavije*. Izbor«, pp. 7–510, *Kolo: časopis Matice hrvatske* 17/1 (Zagreb, 2007). U dnu impresuma stoji: »Redakcija ovoga broja zaključena 20. siječnja 2009.«
- Krleža, Miroslav. 1967. Dnevnički zapisi: »Iza kulisa godine 1918«, pp. 282a–289b, u: Miroslav Krleža, »Iz davnih dana«, pp. 279–293, *Republika: mjesečnik za književnost i umjetnost* 23/7–8 (Zagreb, 1967).
- Krleža, Miroslav. 1967. »O poeziji«, pp. 323–340, u: Miroslav Krleža, »Zapisi jeseni 1940«, pp. 301–355, *Forum: časopis Odjela za suvremenu književnost Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti* 6/3–4 (Zagreb, 1967).
- Krleža, Miroslav. 1980. Razgovor: »5. III 1980.«, u: Enes Čengić, *S Krležom iz dana u dan (1980–1981)*. U *sjeni smrti* (Zagreb: Globus, 1985), pp. 30–39.

Krleža, Miroslav. 1980. Razgovor: »14. VI 1980.«, u: Enes Čengić, *S Krležom iz dana u dan (1980–1981). U sjeni smrti* (Zagreb: Globus, 1985), pp. 91–96.

7.2. Ostala citirana literatura

- Balić, Davor. 2016. »Krležini iskazi o Maruliću i njegovu opusu«, *Prilozi za istraživanje hrvatske filozofske baštine* 42/2(84) (Zagreb, 2016), pp. 353–419.
- Balić, Davor. 2017. »Miroslav Krleža's Assessment of Frane Petrić«, *Prilozi za istraživanje hrvatske filozofske baštine* 43/2(86) (Zagreb, 2017), pp. 489–537.
- Balić, Davor. 2018. »Prosudbe Miroslava Krleže o Albertu Haleru«, *Prilozi za istraživanje hrvatske filozofske baštine* 44/1(87) (Zagreb, 2018), pp. 143–186.
- Barbarić, Damir. 2014. »Uz Markovićevu estetiku glazbe«, *Prilozi za istraživanje hrvatske filozofske baštine* 40/2(80) (2014), pp. 451–465.
- Barišić, Pavo. 2005. »Glavne struje hrvatske filozofije u 19. stoljeću«, *Prilozi za istraživanje hrvatske filozofske baštine* 31 (Zagreb, 2005), pp. 243–253.
- Barta, Janoš. 1976. »Književnost XIX veka«, u: Imre Ban, Janoš Barta, Mihalj Cine, *Istorija mađarske književnosti*, preveo s mađarskog Sava Babić (Novi Sad: Matica srpska – Forum, 1976), pp. 81–193.
- Bazala, Albert. 1921. »Filozofijski portret Franje Markovića«, *Rad Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti*. Knjiga 224. Razreda historičko-filologičkoga i juridičko-filologičkoga. 98. (Zagreb: [Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti], 1921), pp. 221–312.
- Bogišić, Vlaho. 2015. »U hotelu Grka Zorbe (1913)«, *Gradac: časopis za književnost, umetnost i kulturu* 42, broj 200. Cijeli broj posvećen je Krleži, naslovljen je »Krležino stoljeće«, a priredio ga je Vlaho Bogišić (Čačak, 2015), p. 36.
- Croce, Benedetto. 1902. *Estetica come scienza dell'espressione e linguistica generale. I. Teoria. II. Storia*. (Milano – Palermo – Napoli: Remo Sandron, 1902).
- Croce, Benedetto. 1991. *Estetika kao znanost izraza i opća lingvistika. Teorija i historija*, prijevod s talijanskog Sanja Roić (Zagreb: Globus, 1991).
- Čehok, Ivan. 1995. »Franjo Marković«, u: Franjo Zenko (priređivač sveska), *Novija hrvatska filozofija*. Hrestomatija filozofije, sv. 10 (Zagreb: Školska knjiga, 1995), pp. 31–45.
- Čengić, Enes. 1988. »Sudbina Krležinih sabranih i izabranih djela«, u: Miroslav Krleža, *Pisma*, Sabrana djela Miroslava Krleže, sakupila i za štampu priredila: Silvana Čengić Voljevic (Sarajevo: NIŠRO »Oslobođenje«; Zagreb: IKRO »Mladost« – ČGP »Delo« – OOUR »Globus«, 1988), pp. 389–402.
- Dn. [Demarin], J.[osip]. 1955. Natuknica »[Arnold], 2. Đuro«, u: *Enciklopedija Jugoslavije* 1 (Zagreb: Izdanje i naklada Leksikografskog zavoda FNRJ, 1955), p. 207a.
- Despot, Branko. 1970. *Filozofija Đure Arnolda* (Zagreb: Kolo Matice hrvatske, 1970).

- Dewey, John. 1899. »Interest in Relation to Training of the Will«, u: *Second Supplement to the Herbart Yearbook for 1895. Interest as Related to Will by John Dewey*, reprinted, edited by Charles A.[lexander] McMurry (Chicago: The University of Chicago Press, 1899), pp. 5–34.
- D.[eželić], V.[elimir]. 1925. Natuknica »Marković pl. Franjo dr.«, u: [Emilij Laszowski (urednik)], *Znameniti i zaslužni Hrvati te pomena vrijedna lica u hrvatskoj povijesti od 925-1925*, sa pregledom povijesti Hrvatske, Bosne i Istre, hrvatske književnosti i razvitka hrvatskog jezika, te hrv.[atskih] vladara, hercega, banova i biskupa, kao uvodom. Sa 9 zasebnih slika, te 421. slikom u tekstu (Zagreb: Odbor za izdanje knjige »Znameniti i zaslužni Hrvati 925-1925.«, [1925]), p. 175b.
- D.[lustuš], Lj.[uboje]. 1914. »Dr. Franjo pl. Marković.«, *Hrvatska obrana* 13 (Osijek, 1914), br. 223 (19. rujna 1914), pp. 2–3.
- Dlusuš, Ljuboj. 1915. *Dr. Franjo Marković. Njegov život i rad* (Osijek: Klub hrvatskih književnika u Osijeku, 1915).
- Eisler, Rudolf. 1912. Natuknica »Herbart, Johann Friedrich«, u: Rudolf Eisler, *Philosophen-Lexikon. Leben, Werke und Lehren der Denker* (Berlin: Verlegt bei Ernst Siegfried Mittler und Sohn, 1912), pp. 253–260.
- Falckenberg, Richard. 1886. *Geschichte der neueren Philosophie. Von Nikolaus von Kues bis zur Gegenwart* (Leipzig: Verlag von Veit & Comp., 1886).
- Fališevac, Dunja. 2000. »Epika Franje Markovića. Između tradicije i inovacije«, *Kolo: časopis Matice hrvatske* 10/3 (Zagreb, 2000), pp. 48–65.
- Feletar, Dragutin. 2015. »Ivan Peklić, Život i djelo Franje Markovića, Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Zavod u Križevcima, 2014., 420 str.«, *Podravina: časopis za multidisciplinarna istraživanja* 14/2 (Koprivnica, 2015), broj 28, pp. 194–195.
- Filipović, Vladimir. 1950. »Osnovi etičko-filozofske orijentacije Marka Marulića«, u: Josip Badalić i Nikola Majnarić (uredili), *Zbornik u proslavu petstogodišnjice rođenja Marka Marulića 1450 – 1950*, djela Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti, knjiga 39. (Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, 1950), pp. 279–298.
- Filipović, Vladimir. 1982. »Franjo Marković – rodoljubni pjesnik i učitelj filozofije. Koliko u filozofiji herbartovac?«, *Prilozi za istraživanje hrvatske filozofske baštine* 8 (Zagreb, 1982), pp. 7–24.
- Focht, Ivan. 1976. *Tajna umjetnosti* (Zagreb: Školska knjiga, 1976).
- Fš. [Frangješ], I.[vo]. 1965. Natuknica »[Marković] 8. Franjo«, u: *Enciklopedija Jugoslavije* 6 (Zagreb: Izdanje i naklada Jugoslavenskog leksikografskog zavoda, 1965), pp. 22b–23a.
- Fš. [Frangješ], I.[vo]. 1965. Natuknica »[Mažuranić] 3. Ivan«, u: *Enciklopedija Jugoslavije* 6 (Zagreb: Izdanje i naklada Jugoslavenskog leksikografskog zavoda, 1965), pp. 56a–57a.

- Frangeš, Ivo. 1975. »Realizam«, u: Milorad Živančević i Ivo Frangeš, *Povijest hrvatske književnosti* 4. Ilirizam. Realizam (Zagreb: Sveučilišna naklada Liber – Izdavačko knjižarsko poduzeće Mladost, 1975), pp. 219–488.
- Fra.[ničević], M.[arin] i R.[edakcija]. 1958. Poglavlje »[Ep i epska poezija.] Hrvatska.«, pp. 254b–256a, u: natuknica »Ep i epska poezija.«, pp. 253b–256b, u: *Enciklopedija Jugoslavije* 3 (Zagreb: Izdanje i naklada Leksikografskog zavoda FNRJ, 1958). Tekst koji je napisao Franičević nalazi se na pp. 254b–255b, dok se tekst koji je potpisala Redakcija nalazi na pp. 255b–256a.
- Fra.[ničević], M.[arin] i Fš. [Frangeš], I.[vo]. 1960. poglavlje »[Hrvati.] V. Književnost«, pp. 63a–76a, u: natuknica »Hrvati.«, pp. 37a–121b, u: *Enciklopedija Jugoslavije* 4 (Zagreb: Izdanje i naklada Leksikografskog zavoda FNRJ, 1960). Tekst koji je napisao Franičević nalazi se na pp. 63a–67b, dok se tekst koji je napisao Frangeš nalazi na pp. 67b–76a.
- Grlić, Danko. 1978. *Estetika III. Smrt estetskog* (Zagreb: Naprijed, 1978).
- Grlović, Milan. 1898–1900. »Franjo Marković«, u: Milan Grlović (sakupio, popunio i napisao), *Album zaslužnih Hrvata XIX. stoljeća. Sto i pedeset životopisa, slika i vlastoručnih podpisa*, slike crtao Stjepan Kovačević (Zagreb: Naklada i tisak Matičevog litografskog zavoda u Zagrebu, 1898–1900). Markovićev životopis, njegova slika i potpis otisnuti su na trima listovima (*folia*). Životopis se nalazi na licu (*recto*) te naličju (*verso*) prvog lista i na licu drugog lista. Slika i potpis nalaze se na licu trećeg lista.
- Kap.[etanić], D.[avor]. 1999. Natuknica »Sabrana djela, djela i izabrana djela«, u: *Krležijana 2*, glavni urednik Velimir Visković (Zagreb: Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 1999), pp. 291a–300a.
- Karpatský, Dušan. 2007. »Charvátská poezie v průběhu staletí«, u: Dušan Karpatský (uspořádal), *Koráb korálový. Tisíc let charvátské poezie v díle stovky básníků* ([Praha]: Fori Prague, 2007), pp. 7–57.
- Karpatský, Dušan. 2008. »Hrvatsko pjesništvo kroz stoljeća«, prevela [s češkog] Du-bravka Sesar, *Kolo: časopis Matice hrvatske* 18/3–4 (Zagreb, 2008), pp. 603–661.
- [Klaić, Vjekoslav]. 1884. »Dr. Franjo Marković. [I.]«, *Vienac. Zabavi i pouci* 16 (Zagreb, 1884), br. 21 (24. svibnja 1884), pp. 335a–337b.
- [Klaić, Vjekoslav]. 1884. »Dr. Franjo Marković. (Nastavak.) [II.]«, *Vienac. Zabavi i pouci* 16 (Zagreb, 1884), br. 24 (14. lipnja 1884), pp. 384a–386b.
- Klaić, V.[jekoslav]. 1884. »Dr. Franjo Marković. [III.]«, *Vienac. Zabavi i pouci* 16 (Zagreb, 1884), br. 38 (20. rujna 1884), pp. 608a–611b.
- Kovač, Srećko. 1992. »Formalizam i realizam u logici. Franjo pl. Marković i Gjuro Arnold«, *Prilozi za istraživanje hrvatske filozofske baštine* 18 (Zagreb, 1992), pp. 141–182.
- Kovač, Srećko. 1996. »Formalizam, objektivizam, realizam. O nekim shvaćanjima logike u Hrvatskoj prve pol. 20. st.«, *Prilozi za istraživanje hrvatske filozofske baštine* 22 (Zagreb, 1996), pp. 255–265.

- Kravar, Zoran. 1979. »Ideja drame kod Franje Markovića«, u: *Dani Hvarskog kazališta [VT]: XIX stoljeće* (Split: Čakavski sabor, 1979), pp. 201–214.
- Kr.[avar], Zo.[ran]. 1999. Natuknica »‘O Kranjčevičevoj lirici’«, u: *Krležijana 2*, glavni urednik Velimir Visković (Zagreb: Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 1999), pp. 116b–117a.
- Krešić, Katarina. 2010. »Promišljanja Stjepana Matičevića o odgoju«, *Kroatologija: časopis za hrvatsku kulturu* 1/2 (Zagreb, 2010), pp. 110–119.
- Krstić, Kruno. 1943. »Filozofija u Hrvatskoj«, u: Filip Lukas (glavni urednik), *Naša Domovina*, sv. 1. (Zagreb: Izdanje Glavnog ustaškog stana, 1943), pp. 397–405.
- Leman, Lucia. 2017. »Između titanizma i pučkog igrokaza: dijalog Byrona i Krleže«, u: *Dani Hvarskog kazališta [XLIII]: Pučko i popularno [I]* (Zagreb: Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti; Split: Književni krug, 2017), pp. 163–205.
- Lončar, Mate. 1972. »Predgovor. Encyklopaedia Krležiana ili književni nemir erudicije«, u: Miroslav Krleža, *99 varijacija. Lexicographica. Eseji i zapisi*, izbor, predgovor i redakcija Mate Lončar (Beograd: Duga, 1972), pp. 5–25.
- Lukaš, Mirko. 2012. »Povijesni diskurs ideja kulturne pedagogije i reformskih zamisli na hrvatskim prostorima«, u: Koraljka Posavec i Marija Sablić (urednice), *Pedagogija i kultura*, sv. 3 (Zagreb: Hrvatsko pedagogijsko društvo, 2012), pp. 222–232.
- [Marković, Franjo]. 1881. »Filosofijski pisci od 15.–18. vieka u Dalmaciji«, nastupni govor novoizabranoga rektora magnifika, dra. Fr. Markovića, držan prigodom njegove inštalacije, dne 19. listopada, *Vienac. Zabavi i pouci* 13 (Zagreb, 1881), br. 44 (29. listopada 1881), pp. 701–707.
- Marković, Franjo. 1887–1888. »Filosofijski rad Rugjera Josipa Boškovića.«, čitao u skupnoj sjednici jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti dne 14. veljače 1887., *Rad Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti*. Knjiga 87., 88., 90. (Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, 1887–1888), pp. 543–716.
- Marković, Franjo. 1901. »Uvod poviestni.«, u: Franjo Marković, *Kohan i Vlasta. Epska pjesan*, treće ispravljeno izdanje s uvodom povjesnim. (Zagreb: Nakladom Sveučilišne knjižare Franje Suppana /R.[obert] F.[erdinand] Auer/, 1901), pp. III–XXIII.
- Marković pl., Franjo. 1903. *Razvoj i sustav obćenite estetike*. Sa crteži u tekstu i 5 slika u prilogu. (U Zagrebu: Nakladom Kr.[aljevske] hrv.[atsko]-slav.[onsko]-dalm.[atinske] zemaljske vlade, 1903).
- Marotti, Bojan. 2016. »Franjo pl. Marković«, u: Franjo pl. Marković, *Etika*, kritičko izdanje priredio i pogovor napisao Bojan Marotti (Zagreb: Matica hrvatska, 2016), pp. 199–228.
- Martinović, Ivica. 1993. »Juraj Dragišić (2)«, *Zbor* 3, br. 8(26), prilog u: *Mi list mladih: glasilo katoličke mladeži* 17 (Zagreb, 1993), br. 11, p. 9.
- Martinović, Ivica. 1995. »Humanist, filozof i teolog Juraj Dragišić«, *Dubrovnik: časopis za književnost i znanost*, nova serija 6/4 (Dubrovnik, 1995), pp. 213–232.

- Martinović, Ivica. 2000. »Žanrovi hrvatske filozofske baštine od 15. do 18. stoljeća«, u: Pavo Barišić (glavni urednik), *Otvorena pitanja povijesti hrvatske filozofije*, zbornik radova znanstvenoga skupa, Zagreb, 23.–25. lipnja 1999. (Zagreb: Institut za filozofiju, 2000), pp. 69–151.
- Martinović, Ivica. 2011. *Žanrovi hrvatske filozofske baštine od 15. do 18. stoljeća* (Split: Filozofski fakultet Sveučilišta u Splitu, 2011).
- Martinović, Ivica. 2013. »Za hrvatsku filozofsku baštinu«, *Prilozi za istraživanje hrvatske filozofske baštine* 39/1(77) (Zagreb, 2013), pp. [5–7].
- Martinović, Ivica. 2014. »For Croatian Philosophical Heritage«, *Prilozi za istraživanje hrvatske filozofske baštine* 40/1(79) (Zagreb, 2014), pp. 7–9.
- Martinović, Ivica. 2016. »Dubrovačko prognaništvo Jurja Dragišića (1496–1500)«, u: Erna Banić-Pajnić, Bruno Ćurko, Mihaela Girardi-Karšulin i Ivica Martinović (uredili), *Juraj Dragišić (Georgius Benignus): Život i djela* (Zagreb: Institut za filozofiju, 2016), pp. 19–46.
- Matvejević, Predrag. 1969. *Razgovori s Miroslavom Krležom* (Zagreb: Naprijed, 1969).
- Mihanović, Nedjeljko. 1970. [»Franjo Marković«], u: *Franjo Marković, Lavoslav Vukelić, Andrija Palmović, Rikard Jorgovanić: izabrana djela*, priredio Nedjeljko Mihanović, *Pet stoljeća hrvatske književnosti* 44 (Zagreb: Izdavačko poduzeće »Zora« – Matica hrvatska, 1970), pp. 7–24.
- Ogrizović, Milan. 1923. »Uvod«, u: Franjo Marković, *Dom i svijet. Idilska pjesan*, drugo izdanje. Uvod i komentar napisao Dr. Milan Ogrizović (Zagreb: Matica hrvatska, 1923), pp. 3–26.
- Paljetak, Luko. 1978. »Byronov život, djelo i vrijeme«, u: George Gordon Byron, *Childe Harold*, priredio i preveo [s engleskog] Luko Paljetak (Zagreb: Školska knjiga, 1978), pp. 5–14.
- Pavletić, Krsto. 1917. *Život i pjesnička djela Franje Markovića* (Zagreb: Matica hrvatska, 1917).
- Pavličić, Pavao. 1999. »Jedno čitanje *Doma i svijeta*«, u: Dean Duda, Vinka Glunčić-Bužančić, Boris Senker, Mirko Tomasović (urednici), *Komparativna povijest hrvatske književnosti*. Zbornik radova I. (XIX. stoljeće) sa znanstvenog skupa održanog 28. i 29. rujna 1998. godine u Splitu (Split: Književni krug, 1999), pp. 108–132.
- Peklić, Ivan. 2014. *Život i djelo Franje Markovića* (Zagreb: Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti; Križevci: Zavod za znanstveno-istraživački i umjetnički rad [Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti] Koprivničko-križevačke županije u Križevcima, 2014).
- Posavac, Zlatko. 1968. »Estetika u Hrvata od prvih početaka do sredine XX stoljeća (II). Od 'ilirizma' do početka XX stoljeća«, *Kolo: časopis za kulturu i umjetnost*, nova serija 6 (126)/12 (Zagreb, 1968), pp. 503–525.
- Posavac, Zlatko. 1989. »Ususret estetičkom psihologizmu Moderne«, *Prilozi za istraživanje hrvatske filozofske baštine* 15 (Zagreb, 1989), pp. 7–43.

- Posavac, Zlatko. 1990. »Gjuro Arnold kao estetičar u kontekstu kontroverza Moderne«, *Prilozi za istraživanje hrvatske filozofske baštine* 16 (Zagreb, 1990), pp. 79–118.
- Posavac, Zlatko. 1992. »Estetika u Hrvata do sredine 20. stoljeća«, u: Zlatko Posavac (priredio), *Hrvatska filozofija u prošlosti i sadašnjosti. Zbornik iz 1968. godine* (Zagreb: Hrvatsko filozofsko društvo, 1992), pp. 97–141.
- Pc. [Posavac], Z.[latko]. 1999. Natuknica »Marković, Franjo«, u: *Krležijana 2*, glavni urednik Velimir Visković (Zagreb: Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 1999), pp. 16b–17a.
- Pc. [Posavac], Z.[latko]. 1999. Natuknica »Predgovor 'Podravskim motivima' Krste Hegedušića«, u: *Krležijana 2*, glavni urednik Velimir Visković (Zagreb: Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 1999), pp. 230a–231a.
- Repertoar hrvatskih kazališta. 1840–1860–1980*, knjiga prva, priredio i uredio Branko Hećimović (Zagreb: Globus – Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, 1990).
- Rukopisna ostavština Miroslava Krleže: katalog*, glavni urednik: Ivan Kosić (Zagreb: Nacionalna i sveučilišna knjižnica, 2003).
- [s. n.]. 1958. Natuknica »Herbart, Johann Friedrich«, u: *Enciklopedija Leksikografskog zavoda* 3 (Zagreb: Izdanje i naklada Leksikografskog zavoda FNRJ, 1958), pp. 370b–371a.
- [s. n.]. 1961. Natuknica »[Marković] 2. Franjo«, u: *Enciklopedija Leksikografskog zavoda* 5 (Zagreb: Izdanje i naklada Leksikografskog zavoda FNRJ, 1961), p. 62b.
- [s. n.]. 1966. »Društvene nauke«, u: *Spomenica. Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti 1866-1966* (Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, [1966]), pp. 29–54.
- Schiffler, Ljerka. 1999. »Temeljna obilježja filozofijske djelatnosti u poslijeporodnom razdoblju«, u: *Dani Hvarskog kazališta [XXV]: Hrvatska književnost od preporoda do Šenoina doba* (Split: Književni krug, 1999), pp. 21–34.
- Sen.[ker], B.[oris]. 1999. Natuknica »'Uvod prije čitanja drame *U agoniji* u Osijeku 12. 4. 1928'«, u: *Krležijana 2*, glavni urednik Velimir Visković (Zagreb: Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 1999), pp. 480b–481a.
- Serdar, Elizabeta. 2018. »Doprinos Vjekoslava Koševića pokretu za umjetnički odgoj u Hrvatskoj«, *Anali za povijest odgoja*, 15–16 (39–40) (Zagreb, 2018), pp. 37–57.
- Skuhala Karasman, Ivana. 2012. »Bazalino razumijevanje snova«, *Radovi Zavoda za znanstveni rad [HAZU] Varaždin*, knjiga 23 (Zagreb – Varaždin, 2012), pp. 401–411.
- Šentija, Josip. 1998. »Iz Krležine baštine – Marginalije/primjedbe Miroslava Krleže uz tekstove za *Opću enciklopediju*, I. i III. izdanje [Predgovor]«, *Radovi Leksikografskoga zavoda Miroslav Krleža* 7 (Zagreb, 1998), pp. 11–21.
- Šicel, Miroslav. 1974. »Neki problemi hrvatske drame devetnaestog stoljeća«, referat održan na znanstvenom skupu *Dani Hvarskog kazališta*, Hvar, svibnja 1974., *Mogućnosti* 21/8 (Split, 1974), pp. 837–843.

- Šel. [Šicel], M.[irolav]. 1993. Natuknica »Gjalski, Ksaver Šandor«, u: *Krležijana 1*, glavni urednik Velimir Visković (Zagreb: Leksikografski zavod »Miroslav Krleža«, 1993), p. 288a–b.
- Štefanić, Vjekoslav. 1950. »Još Marulićevih stihova«, u: Josip Badalić i Nikola Majnarić (uredili), *Zbornik u proslavu petstogodišnjice rođenja Marka Marulića 1450 – 1950*, djela Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti, knjiga 39. (Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, 1950), pp. 279–298.
- Tatarin, Milovan. 1996. »Između pjesničke imaginacije i estetičkih normativa (O Franji pl. Markoviću, uz sto i pedesetu obljetnicu rođenja)«, *Prilozi za istraživanje hrvatske filozofske baštine 22* (Zagreb, 1996), pp. 211–236.
- Vereš, Saša. 1991. »Krleža enciklopedist«, *Radovi Leksikografskog zavoda »Miroslav Krleža« 1* (Zagreb, 1991), pp. 151–154.
- Visković, Velimir. 1991. »Enciklopedizam Miroslava Krleže«, *Radovi Leksikografskog zavoda »Miroslav Krleža« 1* (Zagreb, 1991), pp. 133–150.
- Visković, Velimir. 1996. »Krležini autorski prilozi u enciklopedijama«, *Radovi Leksikografskoga zavoda »Miroslav Krleža« 5* (Zagreb, 1996), pp. 105–123.
- Visković, Velimir. 2000. »Kulturni i politički kontekst Krležina putopisa *Izlet u Rusiju*«, *Radovi Leksikografskoga zavoda Miroslav Krleža 9* (Zagreb, 2000), pp. 177–208.
- Vi.[tezica], V.[inko]. 1955. Natuknica »Beneša, 1. Damjan«, u: *Enciklopedija Jugoslavije 1* (Zagreb: Izdanje i naklada Leksikografskog zavoda FNRJ, 1955), p. 434a–b.
- Vodnik, Branko. 1906. »Franjo Marković. Studija [I.]«, *Savremenik: ljetopis Društva hrvatskih književnika 1/2* (Zagreb, 1906), pp. 81–96.
- Vodnik, Branko. 1906. »Franjo Marković. Studija [II.]«, *Savremenik: ljetopis Društva hrvatskih književnika 1/3* (Zagreb, 1906), pp. 161–178.
- Zapisnik 11. sjednice Predsjedništva Akademije, održane 10. XI. 1950 u 17 h.*, pp. 1–7. Zapisnik se čuva u Arhivu Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti, fond HR AHAZU 2/1. Zapisnici - sjednica Predsjedništva 1950.–1960.
- Zelmanović, Đorđe. 1987. *Kadet Krleža. Školovanje Miroslava Krleže u mađarskim vojnim učilištima* (Zagreb: Školske novine – Sveučilišna naklada Liber, 1987).
- Zenko, Franjo. 1995. »Novija hrvatska filozofija«, u: Franjo Zenko (priređivač sveska), *Novija hrvatska filozofija*. Hrestomatija filozofije, sv. 10 (Zagreb: Školska knjiga, 1995), pp. 7–30.

Miroslav Krleža on Franjo Marković

Summary

Franjo Marković (1845–1914), Croatian philosopher and literate, remained in the focus of Miroslav Krleža (1893–1981) for almost sixty-five years, from the latter's diary entries dated 14 September 1916, to a discussion that took place on 14 June 1980 with the journalist and his collaborator Enes Čengić, and the actor, poet and musician Rade Šerbedžija. Krleža's assessments of Marković can be examined from three perspectives: that of Marković's literary works, Marković's place and importance in Croatian literature and Krleža's views of Marković as a literate, and lastly, Krleža's assessments of Marković's philosophical orientation and his role in Croatian philosophy.

Krleža's critical remarks concern four literary works written by Marković: the epic *Dom i svijet* (*The Home and the World*), the epic *Kohan i Vlasta* (*Kohan and Vlasta*), the drama *Karlo Drački* (*Charles of Durazzo*), and the drama *Benko Bot*. The majority of Krleža's assessments pertain to the epic *The Home and the World*. He most frequently referred to it as a "Romantic poem" although, with regard to European Romanticism, it was composed with a thirty-year delay (1865), and published with an even fifty-year delay (1883). In Krleža's opinion, Marković modelled his *The Home and the World* on the epic poem *Pan Tadeusz* by the Polish poet Adam Mickiewicz. These remarks have been drawn from Krleža's diary entries (1918), from the essays "O Kranjčevičevoj lirici" ("On Kranjčević's Lyrics," 1931), from the prologue to the collection of drawings *Podravski motivi* (*Podravina Motifs*, 1933) by the painter Krsto Hegedušić, and from the marginalia that Krleža provided for the *Enciklopedija Jugoslavije* (*Encyclopaedia of Yugoslavia*) alongside the text on the Croatian literature from the 1840s to the 1900s (around 1960). In addition, Krleža also remarks that *The Home and the World* stands as "a virtually unique Romantic epic in Croatian literature" ("On Kranjčević's Lyrics," 1931), that it "qualifies as one of the most interesting works" in Croatian literature of the 19th century, and that the "poetic debut of Franjo Marković falls within the farthest reaches of his talent" (marginalia on the characteristics of Croatian literature from the 1840s to the 1900s, around 1960). Furthermore, in the marginalia that he dictated for the *Encyclopaedia of Yugoslavia* in 1957 or 1958 alongside the text on the characteristics of Croatian epic poetry of the 19th and 20th century, he asserted that in the epic *The Home and the World*, as well as in the epic *Kohan and Vlasta* (1868), Marković "opposes the tendencies of Germanisation." His assessments of Marković's historical dramas *Charles of Durazzo* (1872) and *Benko Bot* (1872) Krleža presented in his diary entries dated 14 September 1916. On that occasion he states that both dramas by the Austrian literate Franz Grillparzer and the drama *Bánk Bán*, published by the Hungarian literate József Katona in 1815, all of which being largely dominated by mythological and historical issues, had no influence on the political circumstances of the first half of the 19th century, subsequently arguing that Marković's thematisation of events from Croatian history

had no impact on the political circumstances that prevailed in Croatia during the second half of the 19th century: “Neither Franjo Marković’s *Benko Bot* nor *Charles of Durazzo* are any shrewder.”

Krleža also commented on Marković’s place and role in Croatian literature. His first remarks on this topic may be traced in the article “Illustrissimus dominus Battorych” (1924), in which Krleža was convinced that numerous Croatian literates, including “university professor illustrious nobleman Mr Franjo Marković, president of the Academy”, would not “be significant, not even as they seemingly are now, if their reputation as literates had not been shimmering in the glow of empty and foolish civic honour.” Assessments on Marković as a literate, especially as a dramatist, Krleža also submitted on 12 April 1928 in Osijek, prior to reading his drama *U agoniji* (*In Agony*). First, he said that he “as a grammar school attendee,” and then also as a “twenty-year-old beginner” thought that he could learn how to skilfully and successfully write literary dramas “from a master,” among whom, “according to our literary-historical scheme,” he also included Marković, which was followed by his conclusion that Marković was one of those Croatian dramatists “from whom no one can learn anything, not even a beginner grammar school attendee.” That could be one of the reasons why in the article “O našem dramskom répertoireu” (“On Our Drama Repertoire,” 1948) he argued that Marković belonged among those Croatian dramatists who were “scenically dead”. Nevertheless, in the essay “On Kranjčević’s Lyrics” (1931) Krleža admitted that Marković greatly contributed to the formation and development of Croatian Romanticism: he deemed Franjo Marković and August Šenoa as “the most distinguished names” of one of the stages that marked this literary movement in Croatian literature.

The first remarks Krleža made on the philosophical component of Marković’s oeuvre were those regarding Marković’s research of Croatian philosophical heritage. Krleža submitted them in 1950 in both the conceptual and the final version of the manuscript “Filipović Vladimir o Marku Maruliću” (“Filipović Vladimir on Marko Marulić”). In so doing, he complied with the views that Marković delivered in his 1881 rectorial speech on the characteristics of the opus of the early Renaissance Croatian philosopher Juraj Dragišić, especially on the presence of Bogomilistic component in Dragišić’s opus. In both versions of the manuscript “Filipović Vladimir on Marko Marulić” Krleža emphasized that “there is a Bogomilistic component” in Dragišić’s philosophical teaching. He also commented on Marković’s philosophical orientation in the marginalia dictated in 1957 or 1958 for the *Enciklopedija Leksikografskog zavoda* (*Encyclopaedia of the Lexicographical Institute*), alongside a text on the German philosopher, pedagogue, and psychologist Johann Friedrich Herbart. Krleža first disclosed to the author of the text that Herbartians “had fatal influence on our academic philosophy and not only on Franjo Marković” and then informed him that “Franjo Marković’s aesthetics” should definitely “be given more attention, in order to determine what it is all about.” Krleža presented his views of Marković as a philosopher on 14 June 1980, in a discussion with Čengić and Šerbedžija, by remarking

that *Benko Bot* was a literary drama “by Franjo Marković, a renowned aesthetician and professor who had been teaching philosophy at the University of Zagreb since 1874.”

Therefore, Krleža came forward with numerous assessments on the nature and characteristics of Marković’s oeuvre. With the exception of Zlatko Posavac, expert in Croatian philosophical heritage, these assessments had not been taken into consideration by former researchers of the work of Krleža and Marković. Apparently, Posavac had not given them proper attention, as he referred to only four of Krleža’s assessments of Marković. As shown in this article, there are actually nineteen assessments of this kind, present in some of the fifteen bibliographic units of Krleža’s opus. The accuracy of these statements is confirmed by the contents of the appendix “Bibliografske jedinice koje sadrže prosudbe Miroslava Krleže o Franji Markoviću” (“Bibliographic units that contain Miroslav Krleža’s assessments of Franjo Marković”).

Keywords: Miroslav Krleža, Franjo Marković, Johann Friedrich Herbart, Herbartians; Croatian literary heritage, Croatian philosophical heritage, Croatian pedagogical heritage; literature, philosophy, aesthetics, pedagogy

